

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ, ΔΙΑΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ
ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΝ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΝΑΚΟΥ

Ανάτυπο από τα *Βυζαντινά* 16
Θεσσαλονίκη 1991

ΚΕΝΤΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Γεωργίου Π. Νάκου

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΔΙΑΤΗΡΗΣΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ, ΔΙΑΜΟΡΦΩΤΙΚΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΝ

1. Η θεματική που προεκτέθηκε με ουσιαστικά γενικότερο περιεχόμενο είναι ενδεχόμενο να δημιουργήσει προβληματική σχετικά με την ειδικότερη ανάλυση στην οποία στοχεύει η όλη προσπάθεια της εμφανίσεως της αναπτύξεως αυτής.

Για το λόγο αυτό εξειδικεύεται προεισαγωγικά ότι στο περιεχόμενο της θεματικής αυτής εντάσσονται τα ουσιαστικότερα και βασικότερα δικαϊκά στοιχεία, τα οποία πιστεύεται ότι προσδίδουν επαρκή τεκμηρίωση στις δύο μερικότερες ενότητες της θεματικής μας, που αναφέρονται: αφενός στα στοιχεία που συνθέτουν την κατά το δυνατό ολοκληρωμένη μορφή της λειτουργικής διατηρήσεως του Βυζαντινού Δικαίου στη Μακεδονία (διαμέσου κυρίως των τελευταίων προ της οριστικής καταλύσεως της βυζαντινής αυτοκρατορίας νομοκανονικών συλλογών¹ και των λοιπών μεταβυζαντινών —συμπληματικής διεργασίας— καταγραφών, που απέδιδαν στη βάση της καταγραφής τους βυζαντινά δικαϊκά στοιχεία), και αφετέ-

1. Που ήταν το «*Σύνταγμα κατά στοιχείων*» του Ματθαίου Βλαστάρεως (έκδοση Γ.Α. Ράλλη - Μ. Ποτλή, *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων...* τ. 6, εν Αθήναις 1859' ανατ. Αθήνα 1966, σ. 1 κε.), που καταρτίστηκε στη Θεσσαλονίκη το 1335, και το «*Πρόχειρον νόμων ή Εξάβιβλος*» του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου (στη βελτιωμένη με βάση την τελευταία χρονολογικά έκδοση του G.E. Heimbach, *Manuale Legum sive Hexabiblos*, Lipzīg 1851, Κ.Γ. Πιτσάκη, *Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου, Πρόχειρον Νόμων ή Εξάβιβλος*, Αθήνα 1971), που συντάχτηκε κι αυτή στη Θεσσαλονίκη το 1345. Για τις νομοκανονικές αυτές συλλογές βλ. Γ.Π. Νάκου, Προβλήματα Βυζαντινού κληρονομικού Δικαίου επί Παλαιολόγων - Η λειτουργική ισχύς της Νεαράς 26 Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου, *Επετ.Δ. Σ.Θ. (Αρμ.)*, τ. 8/1987 [1988], σ. 91 κε. (ανατ. σ. 19 κε.) = *ΚΒ' Δημήτρια - Επιστημονικό Συμπόσιο «Χριστιανική Θεσσαλονίκη - Παλαιολόγειος εποχή»*, Κέντρο Ιστορίας Δήμου Θεσσαλονίκης, αριθ. 3, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 269 κε. (όπου και οι περαιτέρω παραπομπές της μελέτης αυτής)· επίσης στου ίδιου, Η προβληματική των ουσιαστικών ορίων λειτουργίας του Μεταβυζαντινού Ελληνικού Δικαίου, *Τιμητικός Τόμος «Αφιέρωμα εις τον Κωνσταντίνον Βαβούσκον»*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1989, σ. 273 κε.

ρου στα στοιχεία εκείνα —όσα μέχρι τώρα είναι γνωστά στην επιστήμη—, τα οποία δίνουν, με βασική επιχειρηματολογία, ένα ακριβές μέτρο θεμελιώσεως της συνδέσεως της συγκροτήσεως των διάφορων αυτών μορφών «εκφράσεως» της βυζαντινής δικαιοσύνης παραδόσεως, με την περαιτέρω χρονική πορεία της όλης λειτουργικής διατηρήσεως του Βυζαντινού Δικαίου², η οποία, στα πλαίσια της διατηρήσεως αυτής, συντέλεσε στην «παροχή» της απαραίτητης γνωστικής ύλης σε πλέον της μιας ευρωπαϊκές δικαιοταξίες³. Πιο ειδικά, διαπιστώνεται από τη μελέτη των σχετικών πηγών ότι μπορεί να διατυπωθεί προεισαγωγικά η κεντρική θέση της αναπτύξεως αυτής, η οποία θεωρεί τη λειτουργική διατήρηση του Βυζαντινού Δικαίου στη Μακεδονία ως διαμορφωτικό στοιχείο ορισμένων από τα ευρωπαϊκά Δίκαια, στα πλαίσια της διακριβώσεως και ορθής τεκμηριώσεως του ιστορικού ρόλου της Μακεδονίας⁴ στη διαμόρφωση του ευρωπαϊκού πολιτισμού.

2. Χρονικά η ανάπτυξη αυτή εκτείνεται στα εννοιολογικά όρια κυρίως της δ' περιόδου της ιστορικής εξελίξεως του Ελληνικού Δικαίου⁵ (μετά δηλαδή το 1204 μέχρι το 1821), της χαρακτηριζόμενης ως περιόδου του Μεταβυζαντινού Δικαίου, άλλως Μεταβυζαντινού Ελληνικού Δικαίου⁶, αλλά και της ε' περιόδου της ίδιας εξελικτικής πορείας (μετά δηλαδή το 1821 μέχρι σήμερα), της αναφερόμενης στο Νεοελληνικό Δίκαιο, εξαιτίας της διαμορφωτικής επιδράσεως στο τελευταίο αυτό Δίκαιο βασικών στοιχείων της βυζαντινής δικαιοσύνης παραδόσεως⁷ και της απώτερης νομικής βάσεως της όλης συνθέσεως της παραδόσεως αυτής.

2. Η εφαρμογή του οποίου ήταν συνεχής, αποδεικνυόμενη από τη λειτουργική «χρήση» των δικαιοκτών αυτών στοιχείων, για την οποία ενδεικτικά βλ. Γ.Π. Νάκου, *Η προβληματική*, ό.π., σ. 273 κε., 266 κε.

3. Όπως αυτές στην περαιτέρω ανάπτυξη οριοθετούνται.

4. Στην οποία διατηρήθηκαν για πολλούς λόγους και αιτίες —ίσως και εξαιτίας της Θεσσαλονίκης, δεύτερης βασικής πόλεως της βυζαντινής αυτοκρατορίας, με εξαιρετική πνευματική ανάπτυξη, βλ. πρόχ. Σπ. Ν. Τρωιάνου, *Οι πηγές του Βυζαντινού Δικαίου*, Αθήνα - Κομοτηνή 1986, σ. 152 κε., 160 κε.—, όπως και στη συνέχεια της αναπτύξεως αυτής επισημαίνεται, σε κυρίαρχη θέση, ως βασικά στοιχεία υποδομής του περιλαμβανόμενου ιδιαίτερα στις πιο πάνω δύο νομοκανονικές συλλογές (βλ. πιο πάνω σημ. 1) Βυζαντινού Δικαίου, το οποίο έκτοτε συνέχιζε τη λειτουργία του, είτε βασιζόμενο στο αυτοόσιο κείμενο των συλλογών αυτών, είτε στις μεταγενέστερες επεξεργασίες τους, για τις οποίες βλ. Γ.Π. Νάκου, *Νεαρά* 26, ό.π., σ. 269-271 κε.' στον ίδιο, *Η προβληματική*, ό.π., σ. 259 κε., 273 κε.

5. Κατά τη γνωστή χρονική κατάταξη των ιστορικών περιόδων, όπως τείνει αυτή να επικρατήσει στην επιστήμη της ιστορίας του Δικαίου, για την οποία βλ. ειδικότερα Γ.Π. Νάκου, *Ιστορία Ελληνικού Δικαίου*, τχ. Α', *Μορφές αρχαίων ελληνικών νομοθεσιών*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 21-22 κε.' στον ίδιο, *Η προβληματική*, ό.π., σ. 259-261 κε., 270 κε., 284 κε.

6. Ορολογία για την οποία ειδικότερη τεκμηρίωση βλ. Γ.Π. Νάκου, *Η προβληματική*, ό.π., σ. 254 κε., 259-260 κε., 270 κε., 273 κε., 281-282 κε., 284 κε.

7. Γ.Π. Νάκου, *Η προβληματική*, ό.π., σ. 259 κε., 273 κε.

Επειδή όμως στο εννοιολογικό πλαίσιο της περιόδου του Μεταβυζαντινού Ελληνικού Δικαίου με την ευρύτερη μορφή της εντάσσονται οι ποικίλες μορφές Δικαίων του «ξενοκρατούμενου» Ελληνισμού⁸ (φραγκοκρατούμενου, βενετοκρατούμενου και τουρκοκρατούμενου Ελληνισμού), καθώς και, εκτός των άλλων, οι βασικές μορφές «εκφράσεως» των βυζαντινών δικαϊκών στοιχείων⁹, οι οποίες αποτελούν τμήμα του Μεταβυζαντινού Ελληνικού Δικαίου¹⁰, που αποδίδουν βέβαια το ειδικότερο περιεχόμενο του κυρίως Μεταβυζαντινού Δικαίου¹¹, με την έννοια των στοιχείων που περιείχαν ρυθμίσεις βασικά Βυζαντινού Δικαίου¹² ή συνέχιζαν τη βυζαντινή δικαϊκή παράδοση, γι' αυτό επισημαίνεται ότι η πιο πάνω θεματική περιορίζεται μόνο στα βασικά στοιχεία «εκφράσεως» του κυρίως Βυζαντινού Δικαίου.

3. Με τον τελευταίο αυτό περιορισμό η ειδικότερη εμφάνιση της αναπτύξεως αυτής θα τονίσει την εξειδικευμένη λειτουργική ισχύ μιας από τις βασικές μορφές Δικαίων, του Βυζαντινού Δικαίου, που «ίσχυε»¹³ παράλληλα με τις άλλες κατηγορίες Δικαίων και ιδιαίτερα των «ξενοκρατούμενων»¹⁴, οι οποίες στο σύνολό τους συγκροτούσαν την «πολυμερή» εμφάνιση του Μεταβυζαντινού Ελληνικού Δικαίου¹⁵.

4. Αναγωγικά, η βάση διαμορφώσεως της βυζαντινής δικαϊκής παράδοσεως —μολονότι, εξαιτίας της ίδιας της φύσεως της όλης δυναμικής

8. Το εννοιολογικό περιεχόμενο του οποίου βλ. Γ.Π. Νάκου, *Ιστορία Ελληνικού Δικαίου*, τχ. Α', ό.π., σ. 17 κε., 23, 27-28, 31-32 κε., 34 κε., 42-44 κε.' στον ίδιο, *Η προβληματική*, ό.π., σ. 255-256 κε., 261 κε., 265 κε., 270 κε., 277 κε.

9. Όπως ειδικότερα «λειτουργήσαν» στις ελληνικές περιοχές μετά την «κατάλυση» της βυζαντινής αυτοκρατορίας, εξειδικευόμενα κυρίως στις ποικίλες νομοκανονικές μεταβυζαντινές συλλογές και τις λοιπές επεξεργασίες τους, για τις οποίες βλ. Γ.Π. Νάκου, *Η προβληματική*, ό.π., σ. 272-273 κε., 256, 266 κε.

10. Με το γενικότερο ορολογικό του περιεχόμενο, τα χαρακτηριστικά δικαϊκά στοιχεία του οποίου βλ. Γ.Π. Νάκου, *Η προβληματική*, ό.π., σ. 273 κε.

11. Με την ειδικότερή του έννοια, για την οποία βλ. γενικότερα Γ.Π. Νάκου, *Η προβληματική*, ό.π., σ. 259 κε.

12. Το οποίο συνέχιζε κατά «διαδοχή» τη ρωμαϊκή δικαϊκή παράδοση, όπως αυτή αποτυπωνόταν, αυτούσια ή με διαφοροποιήσεις, στα κείμενα του θετικού Βυζαντινού Δικαίου, που αποτελούσε τη βάση στην οποία στηρίζαν τη δικαϊκή τους υπόσταση οι βασικές αυτές μορφές «εκφράσεως» των βυζαντινών (ρωμαϊκογενών) δικαϊκών στοιχείων.

13. Στη βασική δομή του στην εκκλησιαστική δικαιοσύνη, που ασκούνταν κατά την Τουρκοκρατία, στα πλαίσια του Μεταβυζαντινού Δικαίου, από τον κύριο και αποκλειστικό «εκφραστή» της δικαστικής δικαιοδοσίας επί των υπόδουλων Χριστιανών (για θέματα οικογενειακού και κληρονομικού Δικαίου) Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, και κατ' επέκταση της δικαιοδοσίας αυτής από τους υπαγόμενους στο κλίμα του κατά τόπους αρχιερείς' πρβλ. Γ.Π. Νάκου, *Η προβληματική*, ό.π., σ. 268 κε., 274 κε.

14. Για τα οποία βλ. Γ.Π. Νάκου, *Η προβληματική*, ό.π., σ. 256 κε., 261 κε., 277 κε., 282 κε.

15. Για την έννοια βλ. πιο πάνω σημ. 10.

διαμορφώσεως του Δικαίου¹⁶, συνεχώς εμφανίζει αυτό μια περαιτέρω εξελικτική πορεία, η οποία επηρεάζεται από πολυποικίλους παράγοντες, των οποίων κι αυτών το χαρακτηριστικό τους στοιχείο είναι η «μεταβλητότητα»¹⁷— θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι στηρίζεται στη μεταγενέστερη ρωμαϊκή δικαιοταξία¹⁸, όπως αυτή διαμορφώθηκε στην ολοκλήρωση του Ρωμαϊκού Δικαίου που διατυπώθηκε στην ιουστινιάνεια κωδικοποίηση¹⁹.

Δε συζητείται στην προκειμένη περίπτωση η διαμορφωτική μορφή, ο τρόπος ή η διαδικασία της «μεταβολής» του Ρωμαϊκού Δικαίου σε Βυζαντινό²⁰, κι αν στο τελευταίο είχαν συντελεστεί ενδεχομένως όλες εκείνες οι διαφοροποιήσεις που θα προσέδιδαν σ' αυτό μια αυτοτελή δικαιική υπόσταση, με ανεξάρτητη από την αρχική πηγή του φύση και δομή, ή αν στο Βυζαντινό Δίκαιο κυριαρχούσε, σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, η φύση της ρωμαϊκής δικαιικής παραδόσεως, με όλους τους επηρεασμούς από τα στοιχεία εκείνα που συντέλεσαν μεταγενέστερα σε μια ουσιαστικά διαφοροποιημένη εμφάνιση του Βυζαντινού Δικαίου²¹.

16. Η οποία ιδιαίτερα επισημαίνεται στον Σπ. Ν. Τρωιάνου, *Πηγές*, ό.π., σ. 11 κε.

17. Σπ. Ν. Τρωιάνου, *Πηγές*, ό.π., σ. 11, εξαιτίας, ασφαλώς, και των ιστορικών και κοινωνικών συνθηκών, τις οποίες ο Ν.Ι. Πανταζόπουλος, *Εισαγωγή εις την Επιστήμη του Δικαίου*, τχ. Α', Θεσσαλονίκη - Αθήναι 1976, σ. 51 κε., εντάσσει στις λεγόμενες «μεταβλητές» του Δικαίου, και οι οποίες ποικίλλουν μέσα στο ιστορικό χωρόχρονο, στα πλαίσια του οποίου διαμορφώνονται οι δικαιικές καταστάσεις που ενοποιούνται στο πολιτισμικό στοιχείο του Δικαίου.

18. Ενδεικτικά βλ. Σπ. Ν. Τρωιάνου, *Πηγές*, ό.π., σ. 19 κε., 47 κε. (= του ίδιου, Η μετάβαση από το ρωμαϊκό στο βυζαντινό δίκαιο, «*Τα Ιστορικά*», τ. 3/1986, σ. 274 κε.).

19. Τα στοιχεία της ολοκλήρωσεως αυτής βλ. Γ.Π. Νάκου, *Ιστορία Ελληνικού και Ρωμαϊκού Δικαίου*, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 312 κε.

20. Για την οποία ένα γενικότερο πλαίσιο, με τη μορφή περισσότερο προβληματικής, δίδεται από το Σπ. Ν. Τρωιάνου, ό.π., σημ. 18. Βλ. σχετικά Γ.Π. Νάκου, *Ιστορία Ελληνικού και Ρωμαϊκού Δικαίου*, ό.π., σ. 283 κε., 319 κε.

21. Με αυτοτελή δικαιική δομή και υπόσταση, για την οποία εμμέσως βλ. Σπ. Ν. Τρωιάνου, *Πηγές*, ό.π., σ. 25, μολονότι τα νομοθετικά έργα των Μακεδόνων, και ιδιαίτερα τα Βασιλικά (10ος αι.), δε θα μπορούσαν να θεωρηθούν ότι κάλυπταν τις προϋποθέσεις της αυτοτελούς υποστάσεώς τους ως Βυζαντινό ή ρωμαϊκογενές Βυζαντινό ή βυζαντινορωμαϊκό Δίκαιο, χωρίς, βέβαια, να μπορεί μονολεκτικά να υποστηριχθεί ότι ο αντιρρητικός αυτός συλλογισμός θεμελιώνει απόλυτα (αφού στην επιστήμη το «απόλυτο» ως υποκειμενικό δεν ταυτίζεται με την ερμηνευτική αναζήτηση της αντικειμενικής αλήθειας) τον ονοματισμένο χαρακτηρισμό του Βυζαντινού Δικαίου, αφού κι αυτός, ως όρος που θα πρέπει να απέδιδε το Δίκαιο μιας κρατικής οντότητας, δηλαδή της βυζαντινής αυτοκρατορίας, ακολουθεί το γενικότερο όρο «βυζαντινός», που είναι νεολογισμός στη βυζαντινή ιστορία (Ι.Ε. Καραγιαννόπουλου, *Ιστορία βυζαντινού κράτους*, τ. Α' (ανατύπωση), Θεσσαλονίκη 1987, σ. 19 κε.), με αφετηρία της χρησιμοποίησής του από την επιστήμη το 16ο αι. Ενδεικτικές επισημάνσεις της αναγωγής στις ιουστινιάνειες ρωμαϊκές δομές των νομοθετημάτων των Μακεδόνων ή των μεταγενέστερων αυτοκρατόρων, παρ' όλη την εξειδικευμένη αναφορά τους σε ειδικές νομικές ρυθμίσεις, βλ. στις πρόσφατες για τα θέματα αυτά σχετικές μελέτες, Κ.Γ. Πιτσάκη, *Δίκαιο και πρακτική των γαμικών κωλυμάτων στο Βυζάντιο: Η Τομή*, *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο» (Αθήνα 15/17-9-1988)*, Κ.Β.Ε./Ε.Ι.Ε. Αθήνα 1989, σ. 217-221 κε., 235 κε. Γ.Π. Νάκου, *Νεαρά 26*, ό.π., σ. 273 κε., 278 κε., 307 κε.

Η δικαιική ενότητα του διαμορφωμένου Βυζαντινού Δικαίου λαμβάνεται θεωρητικά ως δεδομένη²², για λόγους αποκλειστικά περιορισμού της αναπτύξεως αυτής στα πλαίσια της πιο πάνω θεματικής, η οποία οριοθετήθηκε ότι θα εξειδικευθεί στη μεταβυζαντινή περίοδο.

5. Έτσι, στην περίοδο αυτή, η ουσιαστική λειτουργική διατήρηση του Βυζαντινού Δικαίου βασίζεται όντως στις δύο χαρακτηριστικές ιδιωτικές νομοκανονικές και δικαιικές καταγραφές του Δικαίου αυτού, που κι οι δύο θεωρούνται ότι συνδέονται άμεσα με τη Θεσσαλονίκη, το «Σύνταγμα κατά στοιχείον» του Ματθαίου Βλαστάρεως²³ και το «Πρόχειρον Νόμων» άλλως «Εξάβιβλος» του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου²⁴, με γενικότερα αποδεκτές ημερομηνίες καταγραφής τους αντίστοιχα τα έτη 1335 και 1345.

5.1. Από τις καταγραφές αυτές, το «Σύνταγμα κατά στοιχείον», που η εσωτερική του διάρθρωση κατανέμει τη γνωστική του ύλη σύμφωνα με την αλφαβητική του υποδιαίρεση σε 24 μέρη (αντίστοιχα των γραμμάτων του αλφαβήτου), αναφέρεται σε βυζαντινές διατάξεις όχι μόνο εκκλησιαστικής-κανονικής προελεύσεως αλλά και ιδιωτικού Δικαίου, προερχόμενες τόσο από τους κλασικούς ερμηνευτές του εκκλησιαστικού-κανονικού Δικαίου, όπως τον Ιωάννη Ζωναρά και το Θεόδωρο Βαλασαμώνα, όσο και από την κυρίως βυζαντινή νομοθεσία, όπως των Ισαύρων, των Μακεδόνων, των διάφορων συμπληρωματικών (παράγωγων) ιδιωτικών συλλογών των βασιζόμενων στις νομοθεσίες αυτές, ακόμη και της ιουστινιάνειας νομοθεσίας²⁵, κ.ά.

Η χρηστική μορφή του «Συντάγματος» και η πληθώρα των ενταγμένων σ' αυτό βυζαντινών νομοκανονικών ρυθμίσεων συντέλεσε στη διάδοσή του μεταφρασμένο στις ορθόδοξες σλαβικές χώρες και τη Ρουμανία, θεωρούμενο ως πηγή του κανονικού Δικαίου των χωρών αυτών²⁶.

22. Χωρίς να δίδεται στην προκειμένη περίπτωση η πραγματική διάσταση των αναφορών που θα ήταν απαραίτητες σε άλλη περίπτωση, αξιολογήσεως θεμάτων ad hoc αναφερόμενων στο κυρίως Βυζαντινό Δίκαιο.

23. Πρβλ. πιο πάνω σημ. 1 για τις βιβλιογραφικές ενδείξεις.

24. Πρβλ. πιο πάνω σημ. 1.

25. Βλ. ειδικότερα Σπ. Ν. Τρωιάνου, *Περί τας νομικάς πηγάς του Ματθαίου Βλάσταρη, ΕΕΒΣ*, τ. ΜΔ' /1979-1980 (1981), σ. 305 κε.' του ίδιου, *Πηγές*, ό.π., σ. 166 κε.

26. Βλ. Ch. K. Papastathis, *Byzantine private law and codifications among the Bulgarians during the Ottoman period (XVth-XIXth c.)*, *Πρακτικά Α' Ελληνο-βουλγαρικού Συμποσίου (Θεσσαλονίκη 22/25-9-1978)*, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 250 κε., 252' Σπ. Ν. Τρωιάνου, *Περί τας νομικάς πηγάς του Μ. Βλάσταρη*, ό.π., σ. 305. Βλ. επίσης Ν.Ι. Πανταζόπουλου, *Εκκλησία και Δίκαιον εις την χερσόνησον του Αίμου επί Τουρκοκρατίας*, *ΕΕΣΧΝΟΕΠΘεσ.*, τ. Η' /1960-1963, σ. 721 κε.' Μητροπολίτη Παντελεήμονος Ροδόπουλου, *Το Σύνταγμα του Ματθαίου Βλάσταρη και η επίδρασή του στον σλαβικό κόσμο*, *Επιστημονικό Συμπόσιο «Χριστιανική Θεσσαλονίκη - Παλαιολόγειος εποχή»*, (ό.π., σημ. 1), σ. 231 κε.

Η επίδραση όμως αυτή του «Συντάγματος» στις μεταγενέστερες νομοκανονικές συμπληρωματικές καταγραφές ήταν ουσιαστική, όπως στο λεγόμενο Νομοκάνονα άλλως «Βιβλίον των νόμων» του Μανουήλ Μαλαξού²⁷ (1561, της αρχικής λόγιας μορφής του 1562/1563, της φερόμενης ως αρχικής δημόδους αποδόσεως της λόγιας μορφής του), ενώ σημαντική θεωρείται η χαρακτηριστική συμπληρωματική παράφραση του «Συντάγματος» από τον «άρχοντα» Κουνάλη Κριτόπουλο²⁸, 1495 ή 1498, με ουσιαστικές ενδείξεις συντάξεώς της στη Βέροια²⁹, στην οποία ακολουθείται η αλφαβητική κατά στοιχείο υποδιαίρεση της γνωστικής της ύλης, βασιζόμενη όχι μόνο στο «Σύνταγμα» (το οποίο ουσιαστικά ακολουθεί) αλλά και σε ευρεία χρήση παραφρασμένων αποσπασμάτων από την «Εξάβιβλο» του Αρμενόπουλου³⁰.

Και οι δύο αυτές νομοκανονικές μορφές του «Συντάγματος» και της παραφράσεώς του άσκησαν ουσιαστική επίδραση και σε άλλες μεταβυζαντινές νομοκανονικές συλλογές, με εξίσου σημαντική χειρόγραφη διάδοση, όπως: στη «Βακτηρία [των] Αρχιερέων», του Ιακώβου αρχιμανδρίτη Ιωαννίνων³¹, 1645, η οποία θεωρείται από τις βασικές νομοκανονικές

27. Για το οποίο βλ. ιδιαίτερα Γ.Π. Νάκου, Νεαρά 26, ό.π., σ. 269-270' στου ίδιου, Η προβληματική, ό.π., σ. 266 κε., 272-273 κε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Μια μορφή χρηστικής εμφανίσεως του κειμένου του Νομοκάνονα αυτού, σε ένα «σχήμα» Μαλαξικού μορφολογήματος από διάφορα κεφάλαια χρησιμοποιηθέντων 69 χφφ. κωδικών της δημόδους παραλλαγής του, που απαρτίζουν ένα ενδεικτικό κείμενο με ενοποιημένη «σηματική» αριθμηση των παρατιθέμενων κεφαλαίων των πιο πάνω δημοδών παραλλαγών του Νομοκάνονα, βλ. στην έκδοση των Δ.Σ. Γκίνη - Ν.Ι. Πανταζόπουλου, Νομοκάνων Μανουήλ νοταρίου του Μαλαξού «εις λέξιν απλήν» [1562;], στο «*NOMO*», *ΕΕΤμΝομΣχΝΟΕΠΘεσ.*, τ. 1/1982, Θεσσαλονίκη 1985' βλ. επίσης σχετικά Αγ. Τσελίκια, Τα νομοκανονικά χειρόγραφα των μοναστηρίων της Ηλείας, *Πρακτικά Β' τοπικού συνεδρίου ηλείακων σπουδών (Αμαλιάς 13/15-11-1987)*, Αθήνα 1989, σ. 276 κε., όπου και στοιχεία για τα «αυτόγραφα» χφφ. του Νομοκάνονα Μαλαξού εις «κοινήν φράσιν», η έκδοση του οποίου βρίσκεται στο στάδιο της επεξεργασίας των χφφ. αυτών από τους Αγ. Τσελίκια - Γ.Π. Νάκο.

28. Βλ. σχετικά Ν.Π. Μάτση, Περί την παράφρασην του Συντάγματος του Ματθαίου Βλάσταρη υπό του Κουνάλη Κριτόπουλου, *ΕΕΒΣ*, τ. ΛΔ'/1965, σ. 175 κε.' πρβλ. στου ίδιου, Το «Νομοκριτήριο» επί του υπ' αριθ. 2764 κώδικος της Εθνικής Βιβλιοθήκης Ελλάδος, *ΕΕΒΣ*, τ. ΛΕ'/1966 (1967), σ. 203 κε. Βλ. επίσης Αγ. Τσελίκια, Τα νομοκανονικά χειρόγραφα, ό.π., σ. 277 κε., 290-292 κε., 295 κε.

29. Ν.Π. Μάτση, Περί την παράφρασην, ό.π., σ. 176.

30. Ν.Π. Μάτση, ό.π., σ. 177 κε., 184 κε.' βλ. όμως Κ.Γ. Πιτσάκη, *Εξάβιβλος*, ό.π., σ. οα'.

31. Η οποία εξακολουθεί να παραμένει ανέκδοτη, πλην των προλόγων και του πίνακα των περιεχομένων της τη δημοσίευση των οποίων επιμελήθηκε ο Α. Μομφερράτος, *ΔΙΕΕ*, τ. 3/1889, σ. 129 κε.' ενώ υποστηρίζεται, Ν.Π. Μάτση, ό.π., σ. 189-190 κε., ότι ουσιαστική ήταν η επίδραση που διαφαίνεται από τη συγκριτική μελέτη των κειμένων (σ. 190 κε.) ότι ασκήθηκε στη «Βακτηρία» από την παράφραση του «Συντάγματος» του Κουνάλη Κριτόπουλου. Σχετικά βλ. επίσης Δ.Σ. Γκίνη, Αθησαύριστοι λέξεις εκ της ανεκδότου «Βακτηρίας Αρχιερέων» (1645), *Αθηνά*, τ. ΟΓ' - ΟΔ'/1973, σ. 290 κε.' Γ.Π. Νάκου, Η προβληματική, ό.π., σ. 273-274.

συλλογές, ενώ υποστηρίζεται ότι η παράφραση του «Συντάγματος» άσκησε διαμέσου της «Βακτηρίας» έμμεση επίδραση στο «Νομικόν» του Θεοφίλου επισκόπου Καμπανίας³², 1788, μιας από τις επισκοπές της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, και άμεση επιρροή, η οποία εξικνούταν μέχρι της ουσιαστικής εξολοκλήρου αντλήσεως των σχετικών κειμένων, στο άγνωστο συντάκτη «Νομοκριτήριο»³³ δημόδους μορφής, έτους 1600-1700.

5.2. Η άλλη από τις πιο πάνω σημαντικές νομοκανονικές καταγραφές της τελευταίας προ της «καταλύσεως» της βυζαντινής αυτοκρατορίας περιόδου αναφέρεται στο «Πρόχειρον Νόμων το λεγόμενον η Εξάβιβλος» του νομοφύλακα και κριτή Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου, η επίδραση του οποίου στη γενικότερη και ειδικότερη λειτουργική διάδοση του Βυζαντινού Δικαίου, ιδιαίτερα στην ορθόδοξη Ανατολή³⁴ και τη Δύση³⁵, μέχρι και των πρόσφατων ετών³⁶, ήταν θεμελιακής σημασίας, επίδραση ή διάδοση οι οποίες δεν ανταποκρίνονταν πάντοτε στην πραγματική αξία του όλου έργου³⁷ η μακροχρόνια πάντως επιβίωσή του, 1345-1946 (η τελευταία ημερομηνία για την Ελλάδα)³⁸, αποτελεί ένα πραγματικό γεγονός που δημιούργησε ουσιαστική προβληματική³⁹ για την «τύχη» που επιφυλάχθηκε σε ένα ουσιαστικά ερανοστικό «έργο», που συμπιλήθηκε από ποικίλες βυζαντινές δικαιοκές και λοιπές πηγές⁴⁰ (Πρόχειρο Νόμο, Εισαγωγή (άλλως η τέως επονομαζόμενη Επαναγωγή), η Μεγάλη Σύνοψη των Βασιλικών, η Μικρή Σύνοψη, το Επαρχικό Βιβλίο, η Πείρα, κ.ά.), με ελά-

32. Ν.Π. Μάτση, *Περί την παράφρασιν, ό.π., σ. 194 κε.* Το κείμενο βλ. στην έκδοση Δ.Σ. Γκίνη, «Νομικόν» «εις απλήν φράσιν» του επισκόπου Καμπανίας Θεοφίλου «του εξ Ιωαννίνων» (1788), *Παράρτημα της ΕΕΣΧΝΟΕΠΘεσ.*, Θεσσαλονίκη 1960.

33. Ιδιαίτερα από την παράφραση του «Συντάγματος» από τον Κουνάλη Κριτόπουλο, Ν.Π. Μάτση, «Νομοκριτήριο», ό.π., σ. 203-204 κε. Το κείμενο του «Νομοκριτηρίου» από το χφ. ΕΒΕ 2764 βλ. στου Δ.Σ. Γκίνη, *Περίγραμμα ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου*, εν Αθήναις 1966, αριθ. 100, σ. 65 κε.

34. Βλ. αντί άλλων Κ.Γ. Πιτσάκη, *Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου, Πρόχειρον Νόμων ή Εξάβιβλος*, ό.π., εισαγωγή, σ. πθ' κε.' στου ίδιου, *Το κώλυμα γάμου λόγω συγγενείας έβδομου βαθμού εξ αίματος στο Βυζαντινό Δίκαιο* (διδ.κτ.), Αθήνα - Κομοτηνή 1985, σ. 403 κε. Βλ. επίσης Ρ.Ε. Pieler, *Byzantinische Rechtsliteratur* στου Η. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, τ. ΙΙ, München 1978, σ. 474 κε.' Σπ. Ν. Τρωάνου, *Πηγές*, ό.π., σ. 160 κε.

35. Βλ. πιο κάτω σημ. 73 κε.

36. Βλ. πιο κάτω σημ. 100 κε.

37. Τελείως ενδεικτικά βλ. Κ. Τριανταφυλλόπουλου, *Η Εξάβιβλος του Αρμενόπουλου και η νομική σκέψις εν Θεσσαλονίκη κατά τον δέκατον τέταρτον αιώνα*, Θεσσαλονίκη (Ε.Μ.Σ. - ΙΜΧΑ, 34) 1960, σ. 5-7 κε., 19 κε. Βλ. επίσης Κ.Γ. Πιτσάκη, *Εξάβιβλος*, ό.π., σ. ιβ', μ' κε., πθ' κε., ρθ' κε.

38. Βλ. πιο κάτω σημ. 92-100 κε.

39. Κ.Γ. Πιτσάκη, *Εξάβιβλος*, ό.π., σ. ιβ', να' κε., πγ' κε., πε' κε.

40. Βλ. ιδιαίτερα Κ.Γ. Πιτσάκη, *Εξάβιβλος*, ό.π., σ. λα' κε.' πρβλ. στου ίδιου, *Κριτικές παρατηρήσεις στο κείμενο της Εξάβιβλου*, *ΕΚΕΙΕΔΑΚΑθ.*, τ. 18/1971 (1973), σ. 256 κε.

χιστα πρωτότυπα αρμενοπουλικά στοιχεία, όπως θεωρούνται ότι ήταν τα «σχόλια»⁴¹, για τα οποία εξακολουθεί να υφίσταται το πρόβλημα της ασφαλούς αποδόσεώς τους στον Αρμενόπουλο ή όχι, καθώς και τα προοίμια⁴² της Εξαβίβλου.

Η ουσιαστική πάντως σημασία της Εξαβίβλου, άσχετα με τα θετικά και αρνητικά στοιχεία της όλης συγκροτήσεώς της, σε σύγκριση με άλλα έργα πρωτότυπης ερμηνείας των δικαϊκών κανόνων, ως του βασικού δικαϊκού «εγχειριδίου»⁴³, έστω και συμπληματικής μορφής, που συντέλεσε στην ουσιαστική λειτουργική διατήρηση του Βυζαντινού Δικαίου, σε ολόκληρη την ορθόδοξη Ανατολή, είναι πραγματικό γεγονός το οποίο δεν μπορεί να αμφισβητηθεί.

Μπορεί όμως να συζητηθεί η έκταση της επιρροής αυτής στη λειτουργική διατήρηση του Βυζαντινού Δικαίου, και πώς ειδικότερα υλοποιείται η επιρροή ή η επίδραση αυτή στο μακεδονικό χώρο, και στη συνέχεια, πώς συνδέεται η επιρροή αυτή με την περαιτέρω διαμορφωτική εξέλιξη των ευρωπαϊκών Δικαίων, βέβαια ορισμένων απ' αυτά.

Έχει ήδη υπάρξει μια επιστημονική διαφοροποίηση στην ουσιαστική έκταση της ειδικότερης «ισχύος» της Εξαβίβλου κατά τον τελευταίο βυζαντινό αιώνα⁴⁴, αν δηλαδή αυτή ήταν «αμφίβολη» ή αν διατηρούσε ουσια-

41. Βλ. Κ. Τριανταφυλλόπουλου, *Η Εξάβιβλος και η νομική σκέψις*, ό.π., σ. 15' Κ.Γ. Πιτσάκη, *Εξάβιβλος*, ό.π., σ. λα', με' κε.' του ίδιου, *Κριτικές παρατηρήσεις*, ό.π., σ. 255 κε.' Μ. Th. Fögen, *Die Scholien zur Hexabiblos im Codex vetustissimus Vaticanus Ottobonianus gr. 440, Fontes Minores* (έκδ. D. Simon), IV, Frankfurt a. Main 1981, σ. 256 κε.

42. Κ.Γ. Πιτσάκης, *Εξάβιβλος*, ό.π., σ. λα', μ' κε.' του ίδιου, *Κριτικές παρατηρήσεις*, ό.π., σ. 256.

43. Κ. Τριανταφυλλόπουλου, *Η Εξάβιβλος και η νομική σκέψις*, ό.π., σ. 16 κε., 19' Κ.Γ. Πιτσάκη, *Εξάβιβλος*, ό.π., σ. να' κε.

44. Με τη βασική θέση του Κ.Γ. Πιτσάκη, *Εξάβιβλος*, ό.π., σ. πγ' κε., που υποστηρίζει την «αμφίβολη παρουσία της Εξαβίβλου στη νομική ζωή του τελευταίου βυζαντινού αιώνα», με την έννοια όμως που συνάγεται από τη σχετική ανάπτυξη του ίδιου, ο οποίος διατυπώνει την πιο πάνω θέση του, στα πλαίσια της ορθής αξιολογήσεως που παραθέτει, σχετικά με την προσπάθεια του Αρμενόπουλου να εμφανίσει μία [οιονεί ιδιωτική] κωδικοποιητική εργασία βασισμένη σε νομοθετικά κείμενα του [τότε θεωρητικά ισχύοντος] θετικού δικαίου, αναγόμενος [έτσι, αναγκαστικά] στην [ρωμαϊκή] παράδοση της ιουστινιάνειας νομοθεσίας, όπως διαμορφώνεται με τον Πρόχειρο Νόμο και τα Βασιλικά των Μακεδόνων, ενώ στη συνέχεια ο ίδιος, ό.π., σ. πδ', αμβλύνει την αρχική θέση του, αναφέροντας, με τη χαρακτηριστική του επιστημονική ευσυνειδησία, ότι «ο Αρμενόπουλος... εισέφερε [μετά από μια σειρά αθλιών εγχειριδίων και συλλογών που διέθετε ο νομικός της εποχής του] την πληρέστερη και συστηματικότερη εργασία...» και «έτσι πρέπει να χρησιμοποιήθηκε αρκετά», επισημαίνοντας (όπως έχει ξανατονιστεί: Γ.Π. Νάκου, *Νεαρά 26*, ό.π., σ. 271 κε.) «τη σημασία» της Εξαβίβλου, η οποία μαρτυρείται από τη μεγάλη χειρόγραφη παράδοσή της, που παραθέτεται, σ. νγ' κε., χφφ. 1-71, στη συνέχεια 72 μετά την επισήμανση νέου χφ. της Εξαβίβλου στη μονή Ομπλού (έτους περί το 1430) Αχαΐας, από τον Αγ. Τσελίκια, Αντιβολή του κειμένου της Εξαβίβλου του Αρμενόπουλου προς νέο σύμμικτο κώδικα της μονής Ομπλού, *Ο Ερανιστής*, τ.

στική «λειτουργική» ικανότητα η απάντηση όμως σε ολοκληρωμένη μορφή θα ήταν ατελής, γιατί το υπάρχον δικαϊκό υλικό για τη χρήση της στη δικαστηριακή πρακτική⁴⁵ δεν προσφέρεται για οποιαδήποτε οριστική αξιολόγηση.

Ουσιαστικό τεκμήριο λειτουργικής «χρήσεως» της Εξαβιβλου κατά το 15ο αι., και μάλιστα στη Θεσσαλονίκη, προσθέτει η επισήμανση ενός νέου χφ. κώδικα⁴⁶, αποκείμενου στη Μονή Ομπλού Αχαΐας, που περιέχει το κείμενο της Εξαβιβλου (αναβιβάζοντας έτσι σε 72 τους μέχρι σήμερα γνωστούς κώδικες που περιέχουν την Εξάβιβλο)⁴⁷, ο οποίος υποστηρίζεται⁴⁸ ότι προέρχεται από γραφέα ή κτήτορα συνδεδεμένο άμεσα με τη δικαστηριακή πρακτική της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, και ότι τοποθετείται χρονολογικά στο 1430 περίπου, ως έτος αντιγραφής του στη Θεσσαλονίκη, από πρότυπο που φαίνεται ότι ανήκε σε οικογένεια κωδίκων που παρέχουν την καλύτερη παράδοση του κειμένου της Εξαβιβλου⁴⁹.

Η σύνδεση αυτή του νέου αυτού χφ. κώδικα της Εξαβιβλου με τη Μητρόπολη Θεσσαλονίκης ή με τα αρχεία της⁵⁰, για τον οποίο έγινε ήδη αντιβολή του κειμένου του με τη γνωστή έκδοση Heimbach, θα μπορούσε να

Η/1970, *Τόμος Δ.Σ. Γκίνη*, σ. 281 κε. (πρβλ. Κ.Γ. Πιτσάκη, *Κριτικές παρατηρήσεις*, ό.π., σ. 250-252 κε. Σπ. Ν. Τρωιάνου, *Πηγές*, ό.π., σ. 162' Γ.Π. Νάκου, *Νεαρά 26*, ό.π., σ. 271 κε.) και την επισήμανση νέων χφφ. από τη Μ. Th. Fögen, *Die Scholien*, ό.π., σ. 256 κε. Αντίθετη θέση υποστηρίζεται από τον P.E. Pieler, *Byzantinische Rechtsliteratur*, ό.π., σ. 475, ο οποίος θεωρεί ότι η Εξάβιβλος ήταν βασικό έργο και προ της οθωμανικής κατακτήσεως.

45. Με τελευταία συμπλήρωση των ελλιπέστατων νομολογιακών δεδομένων της περιόδου αυτής (14ος αι. πρβλ. Γ.Π. Νάκου, *Νεαρά 26*, ό.π., σ. 271' επίσης πρβλ. Κ.Γ. Πιτσάκη, *Κριτικές παρατηρήσεις*, ό.π., σ. 253) τις πέντε χρονολογημένες δικαστικές πράξεις των ετών 1382, 1391, 1395, 1396, από την ειδικότερη δικαστική δικαιοδοσία της Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, που διασώζονται στο χφ. κώδικα της Εξαβιβλου της μονής Ομπλού, Αγ. Τσελικά, *Αντιβολή του κειμένου της Εξαβιβλου*, ό.π., σ. 281 κε., περιλαμβανόμενες στο κείμενο της μετά τους σχετικούς με το περιεχόμενό τους τίτλους της Εξαβιβλου, η αναφορά των οποίων οδήγησε σε συμπερασματικές παρατηρήσεις που σύγκλιναν στη «χρήση» του χφ. αυτού κώδικα ως βοηθήματος ασκήσεως δικαστικής πρακτικής από τον κτήτορά του ή κι από το γραφέα του (ενδεχομένως), βλ. Αγ. Τσελικά, ό.π., σ. 281' Κ.Γ. Πιτσάκη, ό.π., σ. 253' Γ.Π. Νάκου, ό.π., σ. 271.

46. Βλ. *Ιδιαίτερα Αγ. Τσελικά, Αντιβολή του κειμένου της Εξαβιβλου*, ό.π., σ. 281 κε. πρβλ. επίσης Κ.Γ. Πιτσάκη, *Κριτικές παρατηρήσεις*, ό.π., σ. 252 κε. Μ. Th. Fögen, *Zeugnisse byzantinischer Rechtspraxis im 14. Jahrhundert, Fontes Minores*, V, Frankfurt 1982, σ. 215-216 κε. Γ.Π. Νάκου, *Νεαρά 26*, ό.π., σ. 271.

47. Βλ. πιο πάνω σημ. 44.

48. Βλ. Αγ. Τσελικά, *Αντιβολή του κειμένου της Εξαβιβλου*, ό.π., σ. 281' Κ.Γ. Πιτσάκη, *Κριτικές παρατηρήσεις*, ό.π., σ. 253' Γ.Π. Νάκου, *Νεαρά 26*, ό.π., σ. 271. Βλ. επίσης πιο πάνω σημ. 45.

49. Κ.Γ. Πιτσάκη, *Κριτικές παρατηρήσεις*, ό.π., σ. 253, ενώ η μνεία της αντιγραφής του στη Θεσσαλονίκη σημειώνεται στον Αγ. Τσελικά, *Αντιβολή του κειμένου της Εξαβιβλου*, ό.π., σ. 281.

50. Βλ. πιο πάνω σημ. 45, 48.

θεωρηθεί ως βέβαιη, εξαιτίας της διασώσεως πέντε χρονολογημένων δικαστικών πράξεων της Μητροπόλεως, των ετών 1382-1395, η οποία αναφέρεται ρητά σε σχετικό χωρίο⁵¹, ότι αφού της ζητήθηκε «διάγνωση» για κάποιο δικαϊκό πρόβλημα, «όθεν πολλής συνδιασκέψεως γενομένης εν τη αγιωτάτη μητροπόλει Θεσσαλονίκης... διεκρίθη ούτως...» η παράθεση των πράξεων αυτών στο ίδιο το σώμα του κειμένου της Εξαβιβλου γίνεται εμβόλιμα μετά από τη σχετική διάταξη του κειμένου του Αρμενόπουλου⁵², η οποία αναφέρεται στο ρυθμιστικό της περιεχόμενο, και ακολουθούν αντίστοιχα οι σχετικές δικαστικές πράξεις που συνδέονται με τη ρυθμιζόμενη στην Εξαβιβλο διάταξη.

Το στοιχείο όμως που πρέπει ιδιαίτερα να τονιστεί ήταν ο μεγάλος βαθμός ουσιαστικής «εξαρτήσεως» από την Εξαβιβλο, άμεσα ή έμμεσα, όλων των μεταγενέστερων μεταβυζαντινών νομοκανονικών συμπληματικών καταγραφών⁵³, οι οποίες θεωρήθηκαν ότι αποτελούσαν «τη μόνη εκδήλωση της «επιστήμης» του δικαίου στην τουρκοκρατία»⁵⁴, δηλαδή μια μορφή νομικής φιλολογίας σε χρηστική βάση διαμορφωμένη, για τις ανάγκες κυρίως της δικαστηριακής πρακτικής.

Στη βάση αυτή θεωρείται ότι ουσιαστική ήταν η επιρροή της Εξαβιβλου στις νομοκανονικές καταγραφές που «λειτούργησαν» στη Μακεδονία, όπως: στην παράφραση του «Συντάγματος κατά στοιχείων» του Ματθαίου Βλαστάρεως από τον Κουνάλη Κριτόπουλο⁵⁵, στο «Νομικόν» του Θεοφίλου επισκόπου Καμπανίας⁵⁶, κι ενδεχομένως και σε άλλες⁵⁷, καθώς επίσης στις νομοκανονικές επεξεργασίες που η διάδοσή τους τη μεταβυζαντινή περίοδο, μέχρι τα μέσα περίπου του 18ου αι., ήταν ιδιαίτερα αυξημένη⁵⁸, ό-

51. Βλ. Αγ. Τσελίκια, Αντιβολή του κειμένου της Εξαβιβλου, ό.π., σ. 290-291.

52. Εξαβιβλος, Γ', 5, 90, Αγ. Τσελίκια, ό.π.

53. Για τις οποίες βλ. Κ.Γ. Πιτσάκη, *Εξαβιβλος*, ό.π., σ. 4' κε.' του ίδιου, *Το κάλυμμα γάμου*, ό.π., σ. 482 κε.' Σπ. Ν. Τρωιάνου, *Πηγές*, ό.π., σ. 162-163 κε.' Γ.Π. Νάκου, *Νεαρά 26*, ό.π., σ. 270-272 κε.' του ίδιου, *Η προβληματική*, ό.π., σ. 273-274 κε.

54. Κ.Γ. Πιτσάκη, *Εξαβιβλος*, ό.π.

55. Βλ. πιο πάνω σημ. 28.

56. Βλ. πιο πάνω σημ. 32.

57. Βλ. Κ.Γ. Πιτσάκη, *Εξαβιβλος*, ό.π.' μεταξύ των οποίων καταλέγεται και η επιτομή της Εξαβιβλου σε δημόδη απόδοση του Θεοδόσιου Ζυγομαλά (1575;), για την οποία βλ. Κ.Γ. Πιτσάκη, ό.π., σ. 0β' Σπ. Ν. Τρωιάνου, *Πηγές*, ό.π., σ. 159' St. Perentidis, *Un manuscrit de l'Exabible d' Harménopoulos eu la possession de Théodose Zygomalas, Τόμος «Μνήμη Γ. Πετροπούλου»*, τ. Β', Αθήνα 1984, σ. 209 κε.

58. Τουλάχιστο μέχρι το 1744 που εκδόθηκε η θεωρούμενη σαν «επίσημη» δημόδης μεταγραφή της Εξαβιβλου από τον Αλέξιο Σπανό, η οποία κυκλοφόρησε από τα ελληνικά τυπογραφεία της Βενετίας σε επτά εκδόσεις (1744-1820), Κ.Γ. Πιτσάκη, *Εξαβιβλος*, ό.π. σ. 0γ' κε., που μαρτυρούν την πολύ μεγάλη διάδοσή της, και τη «χρήση» της από την εκκλησιαστική δικαιοσύνη, με συνέπεια την περαιτέρω υπερίσχυσή της έναντι ιδιαίτερα του Νομοκάνονα Μανουήλ Μαλαξού (βλ. παρακάτω σημ.)' βλ. σχετικά Ν.Ι. Πανταζόπουλου, Εκκλησία και

πως στο λεγόμενο Νομοκάνονα άλλως «Βιβλίον των νόμων» του Μανουήλ Μαλαξού⁵⁹, κ.ά.

Ο Νομοκάνοντας του Μαλαξού είχε ιδιαίτερα μεγάλη χειρόγραφη διάδοση τη μεταβυζαντινή περίοδο⁶⁰, ο οποίος παραδίδεται και σε ρουμανική μετάφραση⁶¹ σε χφ. του 1613, η λειτουργική «ισχύς» του οποίου ανακόπηκε, εξαιτίας πολλών λόγων, μεταξύ των οποίων προβάλλεται και η μορφή της «επίσημης» νεοελληνικής (δημώδους) γλωσσικής αποδόσεως της Εξαβιβλου από τον Αλέξιο Σπανό, με την επικουρία του μητροπολίτη Ηρακλείας Γερασίμου⁶², η οποία κυκλοφόρησε σε έντυπη μορφή και γνώρισε μεταξύ των ετών 1744 (η αρχική έκδοση) μέχρι το 1820 επτά ανατυπώσεις⁶³ στα ελληνικά τυπογραφεία της Βενετίας, με πληθώρα αντιτύπων.

Έτσι η λειτουργική διάδοση του Βυζαντινού Δικαίου στη Μακεδονία συνεχίζεται και μετά το 1744, έτος της αρχικής έντυπης εκδόσεως της Εξαβιβλου του Σπανού, μόνο που διαφοροποιείται στον «τρόπο» της «ισχύος» της διατηρήσεως αυτής, εξαιτίας της καθιερώσεως της δημώδους αποδόσεως της Εξαβιβλου, η οποία θεωρητικά κυριαρχεί ως χρηστικότερη —επειδή είναι έντυπη, έναντι της χειρόγραφης διαδόσεως των λοιπών νομοκανονικών καταγραφών— αλλά και ως «αναγνωρισμένο» από την Εκκλησία δικαϊκό κείμενο⁶⁴, σε πιο εύληπτη —δημώδη— γλώσσα.

Η διάδοση αλλά και ταυτόχρονα η λειτουργική διατήρηση του Βυζαντινού Δικαίου, όπως αυτή εμφανίζεται στην ιδιωτική καταγραφή του Αρμενόπουλου, θεωρείται δεδομένη στον ορθόδοξο τουρκοκρατούμενο Ελληνισμό, συνδεδεμένη άμεσα με τις ευρύτερες δικαιοδοσίες του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο⁶⁵, οι οποίες, στα προσδιορισμένα, διαμέσου των προνομιακών ορισμών της οθωμανικής εξουσίας⁶⁶, όρια των ειδικότερων «λειτουργιών» του⁶⁷, θα

Δίκαιον, ό.π., σ. 718' Χαρ. Κ. Παπαστάθη, Η διάδοσις της Εξαβιβλου του Αρμενοπούλου εις τον σλαβικόν κόσμον, *Μακεδονικά*, τ. ΙΕ'/1975, σ. 17.

59. Βλ. πιο πάνω σημ. 27.

60. Όπως αποδεικνύεται από το μεγάλο αριθμό των χφφ. που σημειώνονται στις σχετικές συλλογές χφφ. κωδίκων' τελειώς ενδεικτικά βλ. Δ.Σ. Γκίνη, Η εις φράσιν κοινήν παράφρασις του νομοκάνονος του Μαλαξού, *Ελληνικά*, τ. Η'/1935, σ. 29 κε., όπου παρατίθεται πίνακας 300 χφφ.

61. *Indreptarea Legei*, București 1962.

62. Βλ. πιο πάνω σημ. 58.

63. Ό.π.

64. Βλ. σχετικά Κ.Γ. Πιτσάκη, *Εξαβιβλος*, ό.π., σ. ρι' κε.

65. Βλ. σχετικά Γ.Π. Νάκου, Η προβληματική, ό.π., σ. 274 κε., 268 κε., όπου βιβλιογραφική τεκμηρίωση.

66. Ν.Ι. Πανταζόπουλου, Εκκλησία και Δίκαιον, ό.π., σ. 715 κε.' Γ.Π. Νάκου, Η προβληματική, ό.π.

67. Που εκτείνονταν σε μια μορφή τριπλής φύσεως των «λειτουργιών» αυτών, εκκλησιαστικών - «νομοθετικών» - δικαστικών, αναφερόμενων στο ίδιο όργανο, φορέα των δικαιοδο-

μπορούσαν να θεωρηθούν ότι απέδιδαν μια εξελιγμένη ή διαφοροποιημένη μορφή βυζαντινών δικαϊκών κανόνων, στο σύνολο των οποίων δημιουργούνταν μια ιδιόμορφη «έκφραση» ενός οιονεί de iure «Πατριαρχικού» Δικαίου⁶⁸.

Η διαμορφωτική όμως επιρροή της Εξαβιβλου, είτε με τις μεταφράσεις της, είτε με την αποδοχή των περιλαμβανομένων στο κείμενό της βυζαντινών δικαϊκών ρυθμίσεων, είτε με τη γενικότερη παρουσία της στη δυτική δικαϊκή επιστήμη⁶⁹, η οποία χρησιμοποιεί τα δικαϊκά της στοιχεία, είτε με την ένταξή της στις δικαϊκές πηγές των ανατολικών χωρών⁷⁰, είτε, τέλος, με την αυτούσια «εισαγωγή» της, ως ισχύον ιδιωτικό Δίκαιο, σε δικαιοταξίες του 19ου αι.⁷¹, σηματοδοτεί τη λειτουργική της διατήρηση σε ποικίλους δικαϊκούς χώρους, στο περιβάλλον των οποίων διαμορφώνεται η δικαϊκή τάξη, η οποία και περαιτέρω καθιερώνει το εφαρμοζόμενο Δίκαιο των αντίστοιχων κρατών.

Στα πλαίσια αυτά η σύνδεση του Βυζαντινού Δικαίου και της διαμορφωτικής του επιρροής στην καθιέρωση ορισμένων ευρωπαϊκών δικαιοτα-

σιών και των «προνομακών» αυτών ορισμών, το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολεως' πρβλ. Γ.Π. Νάκου, Η προβληματική, ό.π.

68. Για την ειδικότερη ορολογική εμφάνιση των Πατριαρχικών αυτών δικαιοδοσιών και στο πλαίσιο που προσδιορίζεται στο πιο πάνω κείμενο της μελέτης αυτής (ως οιονεί de iure «Πατριαρχικό» Δίκαιο, ορολογία η οποία διατυπώνεται στου Γ.Π. Νάκου, Η προβληματική, ό.π., σ. 274-275, σε στενότερο και πιο εξειδικευμένο πλαίσιο, απ' ό,τι το γενικότερο πλαίσιο που ευρύτατα αποδίδει ο Ν.Ι. Πανταζόπουλος, Εκκλησία και Δίκαιον, ό.π., σ. 686 κε., 725, 754 κε., στο προσδιοριζόμενο ως «πατριαρχικό δίκαιο», που ταυτίζει εννοιολογικά με το «δίκαιο της Εκκλησίας», ό.π., σ. 724, 754, 756, κ.ά., το οποίο, θεωρητικά, θα πρέπει από την άποψη του περιεχομένου του να ήταν ευρύτερο του χαρακτηριζόμενου ως «πατριαρχικού δικαίου»), της ασκήσεως δηλαδή των εκκλησιαστικών —«νομοθετικών»— δικαστικών «λειτουργιών» του Οικουμενικού Πατριαρχείου, διατυπώθηκε ο όρος «οιονεί de iure «Πατριαρχικό» Δίκαιο», που απέδιδε, έτσι, ή δημιουργούσε την ιδιόμορφη αυτή «έκφραση» μιας μορφής «θετικού» Δικαίου, με όλα τα χαρακτηριστικά στοιχεία που συνθέτουν την έννοια του λοιπού πολιτικού θετικού Δικαίου, όπως το ενιαίο, αυτόνομο, καθολικό της εφαρμογής του και προπάντων το «εξαναγκαστό» των κανόνων αυτού (με επιτίμια, αφορισμούς, κλπ.), πρβλ. Γ.Π. Νάκου, ό.π. Το αποτέλεσμα και η εξωτερική εμφάνιση του οιονεί de iure «Πατριαρχικού» Δικαίου λάβαινε τον τύπο των Διατάξεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου, με τη μορφή των αποφάσεων είτε του Οικουμενικού Πατριάρχη είτε και της περί αυτόν πατριαρχικής συνόδου, επιγραφόμενες ως: Γράμματα, Διαγνώσεις, Διατάξεις, Εγκύκλιοι, Συνοδικές Αποφάσεις, Συνοδικές Πράξεις, Τόμοι, κ.ά., οι οποίες επικράτησαν να αναφέρονται γενικότερα ως Κανονικές Διατάξεις, βλ. σχετικά Γ.Π. Νάκου, ό.π., σ. 268 κε., αναγόμενες σε ουσιαστική πηγή της «θεσμοθεσίας» του Οικουμενικού Πατριαρχείου, όπως συνάγεται και από την κωδικοποίησή τους (που αφορούσαν σ' αυτές «απολύθηκαν», βρίσκονταν σε ισχύ και διατελούσαν σε ενέργεια, από την εποχή συστάσεως του Γραφείου Πρωτοκόλλου του Οικουμενικού Πατριαρχείου (1863) μέχρι το 1899), για την οποία βλ. Ι. Σταυρίδη, *Συλλογή Πατριαρχικών και Συνοδικών εγκυκλίων*, κλπ., εν Κωνσταντινουπόλει 1900.

69. Βλ. γενικότερα Κ.Γ. Πιτσάκη, *Εξαβιβλος*, ό.π., σ. πε' κε., και πιο κάτω σημ. 73 κε.

70. Πρβλ. πιο πάνω σημ. 26.

71. Πρβλ. πιο κάτω ανάπτυξη § 5.3.

ξιών είναι άμεση, ενώ η επιρροή αυτή ορισμένες φορές διακυμαίνεται, προσεγγίζοντας στην έμμεση επίδρασή της διαμέσου άλλων μεταβυζαντινών δικαυκών επεξεργασιών ή με αναγωγή στις απώτερες πηγές της⁷².

Η παρουσία της Εξαβίβλου στη δυτική ρωμαϊκή επιστήμη⁷³ από τον 16ο κυρίως αιώνα είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική· η editio princeps της Εξαβίβλου από τον Suallemberg κυκλοφορεί στο Παρίσι το 1540· ακολουθούν οι εκδόσεις^{73α} του Godefroy (Gothofredus), Γενεύη 1587, και Reitz, Χάγη 1780· ενώ η χρηστικότερη έκδοση του G. Heimbach κυκλοφορεί στη Λειψία το 1851· οι μεταφράσεις της στη λατινική αρχίζουν από τον Rey, Κολωνία 1547, και ακολουθούν οι Mercier, Λυών το 1556, και Reitz, Χάγη 1780, κ.ά., ενώ εξίσου παλαιή είναι και η μετάφρασή της στη γερμανική, από τον Gobler, Φραγκφούρτη 1564, καθώς και σε άλλες γλώσσες, αγγλική, κλπ.· ουσιαστικότερη εμφανίζεται η γενικότερη παρουσία της στους ουμανιστές νομικούς⁷⁴ του 16ου αι., με ειδικότερη αναφορά στον Cujacius (Cujas), και στους λοιπούς ρωμαϊστές και τους εκδότες του Corpus Iuris Civilis (όπως στην έκδοση του CIC του Gothofredus, στον οποίο οφείλεται και ο ομώνυμος τίτλος CIC για την ιουστινιάνεια κωδικοποίηση)⁷⁵ και των λοιπών έργων της βυζαντινής νομοθεσίας⁷⁶ (Βασιλικών, κλπ.).

5.3. Στις ευρωπαϊκές δικαιοταξίες η διατήρηση του Βυζαντινού Δικαίου, που υλοποιείται κυρίως διαμέσου της Εξαβίβλου, εμφανίζει βασικά στοιχεία ουσιαστικής διαμορφωτικής επιρροής, η οποία μπορεί να θεωρηθεί ως στοιχείο που επηρέασε και το όλο λειτουργικό πλαίσιο της εξελικτικής πορείας των ευρωπαϊκών Δικαίων.

Μεταξύ των ευρωπαϊκών αυτών δικαιοταξιών θα μπορούσαν να αναφερθούν ειδικότερα:

α) Η ολοκληρωμένη δικαιοταξία του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, η οποία, ως δικαυκά αυτοτελής⁷⁷ και σε μεγάλο βαθμό αυτόνομη «έκφραση» δικαυκών ρυθμίσεων⁷⁸, λειτούργησε στον τουρκοκρατούμενο Ελληνισμό με την ειδικότερη αναφορά της στο οιονεί

72. Πρβλ. πιο κάτω σημ. 102-103.

73. Σε πρβλ. με την πιο πάνω σημ. 69.

73α. Τις οποίες βλ. στον Κ.Γ. Πιτσάκη, *Εξαβίβλος*, ό.π., σ. ξβ' κε., ξη' κε., πε' κε.

74. Βλ. Κ.Γ. Πιτσάκη, *Εξαβίβλος*, ό.π., σ. πστ' κε.· Μ. Th. Fögen, *Humanistische Adnotationen zur Hexabiblos, Jus Commune* 13/1985, σ. 213 κε. (παραπεμπόμενη κατ' αναπαραγωγή).

75. Κ.Γ. Πιτσάκη, *Εξαβίβλος*, ό.π., σ. πε' κε.· Γ.Π. Νάκου, *Ιστορία Ελληνικού και Ρωμαϊκού Δικαίου*, ό.π., σ. 320.

76. Κ.Γ. Πιτσάκη, ό.π., σ. πστ' κε.

77. Πρβλ. πιο πάνω σημ. 68.

78. Ό.π.

de iure «Πατριαρχικό» Δίκαιο⁷⁹, εξαιτίας της ευρύτητας των νομοθετικών και δικαστικών δικαιοδοσιών του, αποδίδοντας με τον τρόπο αυτό τη βυζαντινή προέλευση του εφαρμοζόμενου Δικαίου. Το χρονικό πλαίσιο της λειτουργικής αυτής διατηρήσεως βυζαντινών δικαιοκων στοιχείων στο «Πατριαρχικό» Δίκαιο, με χρηστική βάση της όλης αυτής διατηρήσεως κυρίως την Εξάβιβλο του Αρμενόπουλου, στην αυτούσια μορφή της ή στις επηρεαζόμενες και βασιζόμενες στις ρυθμίσεις της διάφορες νομοκανονικές καταγραφές, οι οποίες ήδη επισημάνθηκαν, αναγόμενο στην κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας (1453), διατηρείται (στο πλαίσιο της πιο πάνω χρηστικής βάσεως της διατηρήσεώς της) μέχρι το 1744, που εμφανίζεται η δημόδης απόδοση της Εξαβιβλου από το Σπανό, μέχρι το 1887, που διαφοροποιείται η ουσιαστική χρήση της Εξαβιβλου σ' αυτό συντέλεσε η έκδοση από το Ναπολέοντα Σερούιο της «Επιτομής του εν τοις εκκλησιαστικαίς δικαστηρίοις του οικουμενικού θρόνου εν ισχύι ρωμαϊκού και βυζαντινού νόμου», Κωνσταντινούπολη 1886, μετά από σχετική συνοδική απόφαση του Οικουμενικού Πατριαρχείου⁸⁰, όπου ρητά αναφέρεται το ουσιαστικό κύρος των ρυθμίσεων της Εξαβιβλου που έχουν «θέσιν νόμου» ενώ στην περαιτέρω λειτουργία της Εξαβιβλου στους δικαιοδοτικούς κύκλους των πατριαρχικών δικαστηρίων συμβάλλει και η έκδοσή της από το Ν. Χαρισιάδη, Κωνσταντινούπολη 1885, με σχετική νεοελληνική απόδοση του παρατιθέμενου από τον εκδότη πρωτότυπου κειμένου από την έκδοση Heimbach.

β) Οι μερικότερες δικαιοταξίες των παραδουνάβιων Ηγεμονιών, όπου

79. Οριοθέτηση της ορολογίας αυτής βλ. πιο πάνω σημ. 68.

80. Πρβλ. Κ.Γ. Πιτσάκη, *Εξάβιβλος*, ό.π., σ. ρι' κε. Σχετικά με την τήρηση από τα εκκλησιαστικά δικαστήρια του Οικουμενικού Πατριαρχείου της πάγιας τακτικής να βασίζονται τις εκδιδόμενες απ' αυτά αποφάσεις τους σε ρητή διάταξη της Εξαβιβλου (άσχετα αν ορισμένες φορές δε δηλώνονταν ρητά η σχετική διάταξη αλλά γενικότερα η διατύπωση «σύμφωνα με το νόμο»), βλ. Μ.Γ. Θεοτοκά, *Νομολογία του Οικουμενικού Πατριαρχείου (1800-1896)*, εν Κωνσταντινούπολει 1897, ενώ γενικότερα για τις αναγωγές του εφαρμοζόμενου από τα δικαστήρια αυτά Βυζαντινού Δικαίου, στη χρηστικότερη για την ανεύρεσή του νομοκανονική συλλογή της Εξαβιβλου, βλ. Μ.Γ.Μ. Καραβοκυρού, *Κλεις της συνήθους Οθωμανικής Νομοθεσίας... των Κανονισμών του Οικουμενικού Πατριαρχείου και της δικαστικής δικαιοδοσίας αυτού*, εν Κωνσταντινούπολει 1882. Η συνεπής αυτή εφαρμογή της Εξαβιβλου ολοκληρώθηκε μετά τη θέσπιση των «Γενικών [ή Εθνικών] Κανονισμών, Περί διευθετήσεως των εκκλησιαστικών και εθνικών πραγμάτων...», 1860-1862, εν Κωνσταντινούπολει 1900 (εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου) πρβλ. Χαρ. Κ. Παπαστάθη, *Οι Κανονισμοί των ορθοδόξων ελληνικών κοινοτήτων του οθωμανικού κράτους και της διασποράς*, τ. Α', *Νομοθετικές πηγές-Κανονισμοί Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 78 κε., οι οποίοι καθιέρωσαν ενιαίο τύπο οργάνωσης όλων των κοινοτήτων των Χριστιανών-Ορθοδόξων του κλίματος του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινούπολεως (βλ. σχετικά Χαρ. Κ. Παπαστάθη, *Ο κοινοτισμός στην Μακεδονία υπό το καθεστώς των «Εθνικών Κανονισμών»*, *Συμπόσιο ΚΙΘ, Δήμου Θεσσαλονίκης «Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία» 9/11-12-1988*, έκδ. αριθ. 5,

εμφανίζεται αρχικά η επιρροή της Εξαβίβλου στην ένταξή της με άλλα σχετικά αποσπάσματα από τα έργα των Ζωναρά και Βλάσταρη στο «Απάνθισμα Κωδικών» του λογοθέτη Ευστρατίου⁸¹, 1632, στη Μολδαβία, και διαμέσου του Νομοκάνονα Μαλαξού η επιρροή της στον κώδικα της Βλαχίας *Indreptaera Legei* του Ματθαίου Βασσαράβα⁸², 1652, ενώ εντάσσεται στη συνέχεια μεταξύ των άμεσων δικαϊκών πηγών της Βλαχίας στο «Νομικόν Πρόχειρον» του Μιχαήλ Φωτεινοπούλου⁸³, 1765 (άλλως κώδικας

Θεσσαλονίκη 1991, σ. 137-143 κε.), οι επιμέρους ρυθμίσεις των οποίων εντάχτηκαν στους ψηφισμένους από τις κοινότητες αυτές Κανονισμούς, στους οποίους περιλαμβάνονταν και οι διατάξεις για τις ειδικότερες δικαιοδοσίες των κατά τόπους Δημογεροντιών, οι οποίες κατά την ενάσκηση των δικαστικών τους αρμοδιοτήτων «δικαιοδοτούσαν» «ιδίως» για τις λεγόμενες «εκκλησιαστικής φύσεως... υποθέσεις», δηλαδή γι' αυτές που είχαν «πνευματικό χαρακτήρα» και αφορούσαν οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου διαφορές, όπως ήταν «οι αφορώσες προκισσύμφωνα, διαθήκες, συνοικέσια, διαζύγια και τα τοιαύτα, επί τη βάσει του Αρμενοπούλου και κατά τα έθιμα του τόπου [τα] έχοντα ισχύν νόμους», Κανονισμός Ορθόδοξου Ελληνικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, 1886, άρθρ. 20 εδ. β', Χαρ. Κ. Παπαστάθη, *Οι Κανονισμοί*, ό.π., σ. 149' ενώ λεπτομερέστερα αναφέρονται στο Δίκαιο που λάβειναι υπόψη οι Δημογεροντίες δικάζοντας ως «μικτά εκκλησιαστικά Δικαστήρια» (που συστήθηκαν το 1891, για τα οποία βλ. Γ.Π. Νάκου, Περὶ του θεσμού του «πατρικού δικαϊώματος» (*baba-hakki*) εις το εθμικόν Δίκαιον Θράκης, *Αρμ.* 32/1978, 401 κε.) οι Κανονισμοί των Ελλην. Ορθόδ. Κοινοτήτων α) Βεροίας, 1912, άρθρ. 21 («κατά τους Εθνικούς Κανονισμούς των Πατριαρχείων, τη Βεζυρική Εγκύκλιο του 1891, την Πατριαρχική τοιαύτη του 1891, συνωδά τη εν ισχύι Δικονομία των Πατριαρχείων και τας κατά τας εν τη Εξαβίβλω του Αρμενοπούλου, τοις Βασιλικαίς, τοις Κώδιξι και ταις Νεαραις περιεχομέναις διατάξεσιν' ου μην αλλά και κατά τα επιτόπια έθιμα, τα αδιακόπως εφαρμοζόμενα από μακρού χρόνου και τας κύρος νόμου έχούσας εκκλησιαστικάς διατάξεις», Χαρ. Κ. Παπαστάθη, *Οι Κανονισμοί*, ό.π., σ. 235), β) Ναούσης, 1912, άρθρ. 33 (όπου παραθέτεται πανομοιότυπα το πιο πάνω εφαρμοζόμενο Δίκαιο, στο οποίο προστίθεται μόνο η επιπλέον αναφορά μετά «τοις Κώδιξι» και «ταις Πανδέκταις», Χαρ. Κ. Παπαστάθη, ό.π., σ. 255), γ) Βοδενών, 1911, άρθρ. 43 (το οποίο γενικεύει την αναφορά στο εφαρμοζόμενο Δίκαιο, τονίζοντας «και επί τη βάσει των εθνικών κανονισμών των εν ισχύι νόμων, ήτοι των κανόνων των Αγ. Αποστόλων και των Οικουμενικών και τοπικών συνόδων [,] του Ρωμαϊκού και Βυζαντινού δικαίου, του Ιουστινιάνειου, του εν τοις Βασιλικαίς και του Αρμενοπούλου. Των όρων, των τόμων [,] συγγηλίων, υπομνημάτων, εγκυκλίων και αποδείξεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου, των επικρατούντων τοπικών εθίμων και παραδόσεων της Εμπορικής Οθωμανικής οικονομίας του Παραρτήματος του εμπορικού νόμου και του περί ακυρώσεως κεφαλαίου της πολιτικής οικονομίας [;], ών τας ελλείψεις συμπληροῦσιν εκ του Ρωμαϊκού και Βυζαντινού δικαίου», ό.π., σ. 339' ενώ στο άρθρ. 47, του ίδιου Κανονισμού, ως εφαρμοζόμενο από τα «πνευματικά δικαστήρια» Δίκαιο προσδιοριζόταν ότι ήταν το «επί τη βάσει των Δικονομικών οδηγιών του Πατριαρχείου, της Εξαβίβλου του Αρμενοπούλου, των Βασιλικών, του Κώδικος, των Πανδεκτών, των Νεαράν...», ό.π., σ. 339), δ) Κορυτσάς, 1876, Κανονισμός Δημογεροντίας, κεφ. Α', άρθρ. 11 (αναφερόμενο γενικότερα ότι οι σχετικές αποφάσεις θα βασίζονται «επί των διατάξεων του Αρμενοπούλου και των εκκλησιαστικών θεσμών ή γίνονται ειρηνοδικώς», ό.π., σ. 352).

81. Βλ. προχ. Κ.Γ. Πιτσάκη, *Εξάβιβλος*, ό.π., σ. 4ε' κε.

82. Γενικότερα βλ. Ν.Ι. Πανταζόπουλου, *Εκκλησία και Δίκαιον*, ό.π., σ. 722 κε.' Κ.Γ. Πιτσάκη, *Εξάβιβλος*, ό.π.

83. Στην τελευταία του έκδοση των Π.Ι. Ζέπου - Val. Al. Georgescu - Av. Σιφωνιού-Καράπα, *ΕΚΕΙΕΔΑΚΑθ.*, τ. 24-26/1977-1979 (1982), όπου και πλήρη εισαγωγικά σημειώματα.

Μιχαήλ Ρακοβιτζα), το οποίο επηρεάζει και τους μεταγενέστερους κώδικες της Βλαχίας.

Στη Μολδαβία γίνεται ευρύτατη χρήση της Εξαβιβλου, μεταξύ άλλων στο εγχειρίδιο *Manualul Iuridic*, του Andronachi Donici⁸⁴, Ιάσιο 1814, ενώ η λειτουργία της νεοελληνικής αποδόσεως του Σπανού μέχρι το 1817 διατηρείται, όπως μαρτυρείται στο προοίμιο του λεγόμενου Κώδικα Καλλιμάχη⁸⁵ του 1817, άλλως «Πολιτικού Κώδικα της Μολδαβίας» (*Codică Tivila a Moldovii*), που βασίστηκε στον αυστριακό αστικό κώδικα του 1811 και σε ελάχιστες βυζαντινές δικαιοκές διατάξεις (περίπου το 1/5 του συνόλου του)⁸⁶.

Ουσιαστικότερη όμως εμφανίζεται η λειτουργική διατήρηση της Εξαβιβλου στη Βεσσαραβία που ανήκε στην ηγεμονία της Μολδαβίας (στην οποία ήδη ίσχυε η Εξάβιβλος), και μετά την ενσωμάτωσή της στη ρωσική επικράτεια με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου του 1812, ως αυτοδιοικούμενη επαρχία της, στην οποία η χρήση της ως τοπικού βεσσαραβικού Δικαίου αναγνωρίστηκε ρητά με τα σχετικά ρωσικά διατάγματα του 1812 και 1818' χρήση που συνεχίστηκε και μετά την υποχρεωτική επιβολή της χρησιμοποίησεως της ρωσικής γλώσσας στη Βεσσαραβία, 1828, διαμέσου της ρωσικής μεταφραστικής της αποδόσεως του Σπυρίδωνα Δεστούνη⁸⁷ (τα πέντε πρώτα βιβλία από τη νεοελληνική απόδοση του Σπανού, της δεύτερης εκδόσεως Βενετίας του 1766), που πραγματοποιήθηκε με σχετικό διάταγμα της Διοικήσεως Βεσσαραβίας, 1828, και άρχισε να εφαρμόζεται από τα τοπικά δικαστήρια μετά την έκδοσή της στην Πετρούπολη το 1831'

84. Στην έκδοση της Acad. Republ. Popul. Romîne, [București] 1959.

85. Το κείμενο του οποίου βλ. στην έκδοση της Acad. Republ. Popul. Romîne, *Codul Calimach* [București] 1958' ειδικότερα στοιχεία βλ. Χαρ. Κ. Παπαστάθη, Η διάδοσις της Εξαβιβλου, ό.π., σ. 20' εισαγωγικό σημείωμα Π.Ι. Ζέπου στην πιο πάνω έκδοση του Νομικού Προχείρου του Μιχαήλ Φωτεινοπούλου (πιο πάνω σημ. 83), σ. XXXV.

86. Βλ. γενικότερα Ν.Ι. Πανταζόπουλου, ό.π., σ. 723' Κ.Γ. Πιτσάκη, ό.π., σ. 43', ενώ ειδικότερα βλ. Γ.Α. Μαντζούφα, *Η ερμηνεία Zeiller πρότυπον του Κώδικος Καλλιμάχη*, Αθήναι 1955' στου ίδιου, Τα αυστριακά πρότυπα του Κώδικος Καλλιμάχη (Δύο μελέται του Val. Al. Georgesco), *ΕΕΣΧΝΟΕΠΘεσ.*, τ. Θ' «*Ακροθίνια Π.Γ. Βάλληνα*», Θεσσαλονίκη 1973, σ. 737 κε., όπου υποστηρίζεται σε πιο εξειδικευμένη μορφή, σ. 740-743 κε. (σε σχέση με την παλαιότερη τοποθέτηση του C.D. Triantaphyllopoulos, *Sur les sources du Code Callimaque*, *Revista Ist. Romana*, I/1931, σ. 32 κε., σύμφωνα με την οποία τα 8/10 του Κώδικα Καλλιμάχη είναι «αυτό το ίδιο» το κείμενο του αυστριακού Κώδικα, ABGB/Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch) ότι «πρότυπο» για τη διατύπωση του «Πολιτικού Κώδικα του Πριγκιπάτου της Μολδαβίας», άλλως Κώδικα Καλλιμάχη, δεν αποτέλεσε μόνο το κείμενο του ABGB (ό.π.) αλλά και το ερμηνευτικό έργο του Fr.v. Zeiller, *Commentar über das allgemeine bürgerliche Gesetzbuch...* τ. I-IV, Wien u. Triest 1811-1813, σε πρβλ. με κριτικό σημείωμα Γ.Π. Νάκου στου Γ.Α. Μαντζούφα, Τα αυστριακά πρότυπα, ό.π., *Αρμ.* 27/1973, 413 κε.

87. Βλ. ειδικότερα Χαρ.Κ. Παπαστάθη, Η διάδοσις της Εξαβιβλου, ό.π., σ. 20 κε., 23 κε.' πρβλ. Κ.Γ. Πιτσάκη, *Εξάβιβλος*, ό.π., σ. ο', 4η'.

ισχύς και εφαρμογή που διατηρήθηκε στη ρωσική Βεσσαραβία μέχρι το 1918, που ενσωματώθηκε ή προσαρτήθηκε στη Ρουμανία, και υπό το καθεστώς της οποίας συνεχίστηκε η ισχύς της Εξαβιβλου διαμέσου της ρουμανικής μεταφραστικής αποδόσεώς της από τον I. Peretz, Βουκουρέστι, 1921, μέχρι το 1928 που έληξε η λειτουργική ισχύς της, εξαιτίας της επεκτάσεως της ρουμανικής νομοθεσίας στη Βεσσαραβία⁸⁸.

Πάντως η γενικότερη επίδραση της βυζαντινής νομοθεσίας και του αρμενοπουλικού έργου στη ρωσική επικράτεια την περίοδο που εκδόθηκε η ρωσική απόδοση της Εξαβιβλου από τον Δεστούνη είναι εμφανής, ιδιαίτερα στη χρήση της ως ερμηνευτικού βοηθήματος του 49ου κεφαλαίου της ρωσικής νομοθετικής συμπληματικής συλλογής της Κοιμčaja Κνίγα⁸⁹ (που περιείχε τη μετάφραση του Προχείρου Νόμου των Μακεδόνων), στην οποία χρήση βασική ήταν η συμβολή του βαρόνου G.A. Rozenkampf, ο οποίος επιμελήθηκε⁹⁰, 1829, της μεταφράσεως των κύριων τίτλων της Εξαβιβλου και της αρμενοπουλικής «Επιτομής των θείων και ιερών κανόνων» από την έκδοση του I. Leunclavius, “Iuris Graeco-romani tam canonici quam civilis tomi duo”, Φραγκφούρτη 1596.

Εμφανής επίσης ήταν η λειτουργική χρήση της Εξαβιβλου και στη Βαλκανική ήδη από την Τουρκοκρατία, όπου ίσχυε αυτή στις χώρες επιρροής του Οικουμενικού Πατριαρχείου, Ελλάδα, Βουλγαρία, Σερβία, κλπ., χωρίς να προκύψει άμεση ανάγκη μεταφραστικής της αποδόσεως στις γλώσσες των χωρών αυτών και ιδιαίτερα στη Βουλγαρία, ενώ για τους ορθόδοξους Σέρβους της Αυστρίας, υπαγόμενους στην ορθόδοξη αρχιεπισκοπή Καρλοβικίων, εκπονήθηκε⁹¹ σερβική μεταφραστική απόδοση της Εξαβιβλου από τον κληρικό Petar Vitkoníč, 1797-1798, με βάση την έκδοση Gothofredus, 1587 και τη νεοελληνική απόδοση του Σπανού από την τέταρτη έκδοση Βενετίας, 1777.

γ) Τέλος, η ελληνική δικαιοταξία, μετά την ελληνική Επανάσταση του 1821 και τυπικά μέχρι το 1946, εμφανίζει, εκτός της μακρόχρονης λειτουργικής ισχύος της Εξαβιβλου κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο⁹², την ειδικότερη έκφανση της λειτουργικής διατηρήσεως της ιδιωτικής συμπληματικής νομοκανονικής συλλογής του Αρμενόπουλου, 1345, τόσο κατά την περίοδο των πρώτων ετών της αναδημιουργίας της νεοελληνικής επικράτειας⁹³ όσο και κατά τα μεταγενέστερα έτη της συγκροτημένης

88. Χαρ. Κ. Παπαστάθη, ό.π., σ. 23-24 κε.

89. Ό.π., σ. 22 κε.

90. Ό.π., σ. 22-23.

91. Ό.π., σ. 17-19 κε.

92. Όπως πιο πάνω στο κείμενο της μελέτης αυτής αναπτύχθηκε, § 5.2., σημ. 53 κε.

93. Η οποία θεωρείται ότι ανασυστήθηκε ή ορθότερα «ανιδρύθηκε» de facto το 1821 (με την Ελληνική Επανάσταση) και de iure το 1830 (με τα Πρωτόκολλα της Ανεξαρτησίας της Ελλάδος) πρβλ. Γ.Π. Νάκου, Η προβληματική, ό.π., σ. 262 κε.

πλέον σε οργανωμένο κράτος ελληνικής πολιτείας⁹⁴.

Τη γενικόλογη αναφορά στους «νόμους των αιμινήτων χριστιανών ημών αυτοκρατόρων», τους οποίους τα Πολιτεύματα των Επαναστατικών Συνελεύσεων των Ελλήνων⁹⁵ προσδιορίζουν ότι θα αποτελούσαν τη «βάση» «των πολιτικών και εγκληματικών διαδικασιών» μέχρις ότου συντάσσονταν οι σχετικοί κώδικες νόμων «πολιτικών, εγκληματικών και εμπορικών», διαδέχεται η καποδιστριακή ρύθμιση του ΙΘ΄ Ψηφίσματος / 1828 «περί διοργανισμού των δικαστηρίων»⁹⁶, άρθρ. 38, η οποία προσδιόριζε ρητά τη χρήση της Εξαβιβλου στη δικαστηριακή πρακτική: «τα δικαστήρια ακολουθούν εις μεν τα πολιτικά τους νόμους των αυτοκρατόρων περιεχομένους εις την Εξάβιβλον του Αρμενοπούλου»· ρύθμιση η οποία επαναλαμβάνεται με επουσιώδεις διαφοροποιήσεις και στο Ψήφισμα 152/1830 «περί δικαστηριακού οργανισμού»⁹⁷, επιτάσσοντας ότι «τα δικαστήρια διά μεν το πολιτικόν ακολουθούν τους νόμους των αυτοκρατόρων, εωσού δ' εκδοθή η παρασκευαζομένη συλλογή αυτών [η οποία, σημειωτέον, είχε ήδη διαταχθεί με το Διάταγμα 64/1830⁹⁸, το οποίο προέβλεπε την κατάρτιση της συλλογής αυτής από το Γραμματέα επί της Δικαιοσύνης, ο οποίος «τόσον εκ των Βασιλικών όσον και εκ των νεαρών των μεταγενεστέρων αυτοκρατόρων θέλει συλλέξει άπαντας τους πολιτικούς βυζαντινούς νόμους κατατάτων αυτούς εις την ανήκουσαν τάξιν»] θέλουν συμβουλευέσθαι τους περιεχομένους εις την πρόχειρον Εξάβιβλον του Αρμενοπούλου», χωρίς βέβαια να δίνεται καμιά ιδιαίτερη βαρύτητα στην τελευταία διατύ-

94. Στα πλαίσια της οποίας η Εξάβιβλος του Αρμενόπουλου απέκτησε de iure νομοθετική ισχύ (Γ.Π. Νάκου, προβληματική, ό.π., σ. 263), σύμφωνα με το Διάταγμα «Περί Πολιτικού Νόμου» της 23-2/7-3-1835 (ΕτΚ, φ. 7/7-3-1835, σ. 10, ανατύπ. ΕτΚ, τ. Α', εν Αθήναις 1866), το οποίο θέσπιζε ότι «Οι πολιτικοί νόμοι των βυζαντινών αυτοκρατόρων οι περιλαμβανόμενοι εις την Εξάβιβλον του Αρμενοπούλου θέλουν ισχύει μέχρις ότου δημοσιευθή ο πολιτικός κώδικς του οποίου την σύνταξιν διετάξαμεν ήδη...», για το οποίο βλ. τελευταία του Σπ.Ν. Τρωιάνου, Από την «Εξάβιβλο» στα Βασιλικά, *Ελληνική Δικαιοσύνη*, 31/1990, 701 κε.

95. Τα κείμενα των οποίων βλ. στη συλλογή του Ηλ.Γ. Κυριακόπουλου, *Τα Συντάγματα της Ελλάδος*, Αθήναι 1960, σ. 31 κε., ενώ για την αναγωγή στη βυζαντινορωμαϊκή νομοθεσία, η οποία αποτέλεσε την κυρίαρχη προβληματική των επαναστατικών συνελεύσεων σχετικά με το Δίκαιο που θα «εισαγόταν» στην επαναστατημένη Ελλάδα, βλ. στο Γ.Π. Νάκου, *Ιστορία Ελληνικού και Ρωμαϊκού Δικαίου*, ό.π., σ. 188 κε., όπου θεμελιώνεται η υποδομή της προβληματικής αυτής, η οποία, τελικά, αποτέλεσε τη βάση για τη δημιουργία των αναγωγικών προϋποθέσεων, που θεωρήθηκαν δημιουργικές της «εισαγωγής» αυτής του Ρωμαϊκού Δικαίου.

96. Το κείμενο βλ. στη *Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος*, φ. 95/19-12-1828' Γ.Δ. Δημακόπουλου, Ο Κώδιξ των Ψηφισμάτων της Ελληνικής Πολιτείας, Α' 1828-1829, *ΕΚΕΙΕΔΑΚΑΘ.*, τ. 14/1967 (1970), σ. 133 κε., 137' πρβλ. Γ.Π. Νάκου, *Ιστορία Ελληνικού και Ρωμαϊκού Δικαίου*, ό.π., σ. 189.

97. Γ.Π. Νάκου, ό.π., σ. 190.

98. Γ.Π. Νάκου, ό.π., σ. 189' βλ. σχετικά Σπ. Ν. Τρωιάνου, Από την «Εξάβιβλο» στα Βασιλικά, ό.π., σ. 699 κε.

πωση⁹⁹ «εις την πρόχειρον Εξάβιβλον», γιατί όντως η επιγραφή της Εξαβιβλου ήταν «Πρόχειρον Νόμων το λεγόμενον η Εξάβιβλος».

Η ουσιαστικότερη όμως λειτουργική διατήρηση της Εξαβιβλου στον ελληνικό χώρο επιτεύχθηκε με το Διάταγμα «περί Πολιτικού Νόμου»¹⁰⁰ της 23-2-1835, το οποίο καθιέρωνε την πλήρη και καθολική *de iure* νομοθετική ισχύ της, σύμφωνα με το οποίο: «Οι πολιτικοί νόμοι των βυζαντινών αυτοκρατόρων οι περιλαμβανόμενοι εις την Εξάβιβλον του Άρμενοπούλου θέλουν ισχύει μεχρισού δημοσιευθή ο πολιτικός κώδηξ του οποίου την σύνταξιν διατάξαμεν ήδη...», διατήρηση η οποία επέτρεψε την περαιτέρω ισχύ της μέχρι το 1946, που άρχισε να ισχύει ο Αστικός Κώδικας¹⁰¹.

Το αξιοσημείωτο στην περίπτωση αυτή ήταν ότι αντι να ερμηνευθεί το περιεχόμενο του εισαγωγικού της ισχύος της Εξαβιβλου Διατάγματος με βάση την ουσιαστική του προοπτική και τον ειδικότερο σκοπό του —μια και ρητά αναφερόταν ότι θα ίσχυαν «οι πολιτικοί νόμοι των βυζαντινών αυτοκρατόρων» που ήταν ενταγμένοι στην Εξάβιβλο—, υπερίσχυσε στην επιστήμη και τη νομολογία, για λόγους τυπικά ερμηνευτικούς των απώτερων ή απώτατων βυζαντινών πηγών της Εξαβιβλου, η ευρύτατη αναγωγική χρήση του λεγόμενου βυζαντινορωμαϊκού δικαίου μέχρι την αρχική πηγή του, η οποία ήταν το *Cogrus Iuris Civilis* του Ιουστινιανού, και διαμέσου της αναγωγής αυτής η άμεση χρήση και εφαρμογή στην Ελλάδα του γερμανικού πανδεκτιστικού δικαίου, με συνέπεια την ολοκληρωτική αλλοίωση του σκοπού και του προορισμού του Διατάγματος του 1835¹⁰².

Η «μορφή» αυτή της απώτατης αναγωγικής καθιερώσεως της ισχύος των ρυθμίσεων των διατάξεων της Εξαβιβλου¹⁰³ διατηρήθηκε στην Ελλάδα από το 1835 μέχρι το 1946 που άρχισε να ισχύει ο ελληνικός Αστικός Κώδι-

99. Βλ. Κ.Γ. Πιτσάκη, *Εξάβιβλος*, ό.π., σ. ρβ' κε.' Γ.Π. Νάκου, *Ιστορία Ελληνικού και Ρωμαϊκού Δικαίου*, ό.π., σ. 189.

100. Πρβλ. πιο πάνω σημ. 94. Ειδικότερη ερμηνεία βλ. στον Ν.Ι. Πανταζόπουλου, *Από της «λογίας» παραδόσεως εις τον Αστικόν Κώδικα*, Αθήναι 1947 (Θεσσαλονίκη 1965², φωτομχν.), σ. 197 κε.' βλ. επίσης για τη σημασία του Διατάγματος αυτού, ως απώτερης νομοθετικής βάσεως της «εισαγωγής» του Ρωμαϊκού Δικαίου στην ελληνική επικράτεια, στον Γ.Π. Νάκου, *Ιστορία Ελληνικού και Ρωμαϊκού Δικαίου*, ό.π., σ. 186-187 κε.' σχετικά βλ. ωσαύτως Σπ. Ν. Τρωιάνου, *Από την «Εξάβιβλο» στα Βασιλικά*, ό.π., σ. 701 κε.

101. Γ.Π. Νάκου, ό.π., σ. 187.

102. Γ.Π. Νάκου, *Ιστορία Ελληνικού και Ρωμαϊκού Δικαίου*, ό.π., σ. 188' σχετικά βλ. επίσης νομολογιακά δεδομένα, ιδιαίτερα από την αεροπαγίτικη νομολογία, στον Γ.Π. Νάκου, *Νεαρά 26*, ό.π., σ. 331-332 κε.' Κ.Γ. Πιτσάκη, *Εξάβιβλος*, ό.π., σ. ρστ'-ρζ' κε., ρθ' κε.' Σπ. Ν. Τρωιάνου, ό.π., σ. 703-704 κε.

103. Γ.Π. Νάκου, ό.π., σ. 187, αποτέλεσε και τη βάση αναφοράς στο λεγόμενο βυζαντινορωμαϊκό Δίκαιο, ενώ ουσιαστικότερα λειτούργησε και σαν μορφή ασφαλούς τεκμηριώσεως της νομικής βάσεως του σκεπτικού των εκδιδόμενων δικαστικών αποφάσεων, με αποτέλεσμα η «τακτική» ή η «πρακτική» αυτή να συνεχίζεται και σήμερα στη νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων, κατώτερων και ανώτερων, μη εξαιρουμένου και του ΑΠ, με ρητές ανα-

κας, ο ΕισΝΑΚ του οποίου, άρθρ. 5, καταργούσε ρητά το Διάταγμα «περί Πολιτικού Νόμου» του 1835.

Παράλληλα, όμως, όμοια ρύθμιση με την περιεχόμενη στο Διάταγμα του 1835 είχε εισαχθεί και στην αυτόνομη ηγεμονία της Σάμου, στην οποία, επίσης, ίσχυσαν ως νομοθετημένη πηγή του αστικού της Δικαίου, με βάση το Νόμο ΙΑ΄/1851: «οι πολιτικοί μόνον νόμοι οι εμπιερχόμενοι εις την Εξάβιβλον του Αρμενοπούλου και εφαρμόζεσθαι εις όλα τα δικαστήρια της Σάμου»¹⁰⁴, ισχύς που διατηρήθηκε μέχρι το 1897 [1899] που εισήχθη σ' αυτήν ο Σαμιακός Αστικός Κώδικας¹⁰⁵.

Έτσι, μολονότι διατυπώθηκε¹⁰⁶ ότι η Εξάβιβλος στα τέλη του 19ου αι. αποτελούσε τον αστικό κώδικα τριών χωρών, της Ελλάδας, της Σάμου και της Βεσσαραβίας, θα ήταν εγγύτερα της ορθότερης οριοθετήσεως της τότε δικαιοπραγματολογίας αν αναφερόταν ότι η Εξάβιβλος, το ιδιωτικό αυτό συμπληρωματικό εγχειρίδιο του 1345, αποτελούσε ουσιαστικό Δίκαιο τεσσάρων δικαιοταξιών του ευρωπαϊκού χώρου, του Οικουμενικού Πατριαρχείου, της Βεσσαραβίας, της Σάμου και της Ελλάδας, κι αυτό γιατί η Εξάβιβλος δεν ήταν¹⁰⁷ το αποκλειστικό εθνικό δικαιοταξιών αυτών, αλλά η βάση της περαιτέρω διαμορφωτικής ή «παραμορφωτικής» εφαρμογής των περιεχομένων σ' αυτήν δικαιοπραγματολογικών ρυθμίσεων.

6. Με βάση το τελείως διαγραμματικό πλαίσιο της αναπτύξεως αυτής θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η κατάλυση της βυζαντινής αυτοκρατορίας δεν ανέκοψε την ουσιαστική ισχύ και ταυτόχρονα δεν επηρέασε στο ελάχιστο την πλήρη λειτουργική διατήρηση του Βυζαντινού Δικαίου, το οποίο συνέχισε να εφαρμόζεται διαμέσου των βυζαντινών δικαιοπραγματολογικών στοιχείων, που αποτελούσαν και τις κύριες μορφές της ειδικότερης «εκφράσεως» του' κατά συνέπεια, η λειτουργική του διατήρηση, με αφητηρία τις μεγάλες νομοκανονικές συλλογές της Μακεδονίας, που αναφέρονταν κυ-

φορές για τεκμηρίωση ρυθμίσεων του προϊσχύσαντος βυζαντινορωμαϊκού Δικαίου στις σχετικές διατάξεις της ιουστινιάνειας νομοθεσίας, δηλαδή στο CIC, λησμονημένου τελείως του νομικού κειμένου της Εξάβιβλου του Αρμενόπουλου, που καλώς ή κακώς εισήχθη ως θετικό Δίκαιο στην ελληνική νομοθεσία με το Διάταγμα του 1835.

104. Το κείμενο και σχετική ανάπτυξη βλ. στου Αλ.Δ. Σεβαστάκη, *Το δημόσιον δικαίον εν Σάμω, κατά την Τουρκοκρατίαν, την Επανάστασιν και το Ηγεμονικόν καθεστώς*, Θεσσαλονίκη 1959, σ. 74 κ., 107.

105. Αλ. Δ. Σεβαστάκη, ό.π., σ. 76 κ., ενώ με το Νόμο 1435/1904 της Σάμου (Δ.Σ. Γκίνη, *Περίγραμμα ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου*, εν Αθήναις 1966, αριθ. 1086) αναβίωσε η ισχύς της Νεαράς 26 του Ανδρόνικου Β', για την οποία ειδικότερα βλ. Γ.Π. Νάκου, Νεαρά 26, ό.π., σ. 329, και στη μελέτη αυτή, πιο κάτω § 7.

106. Στου Κ.Γ. Πιτσάκη, ό.π., σ. ρί'.

107. Με την έννοια βέβαια ότι αποτελούσε το μοναδικό ή το κύριο νομοθετικό κείμενο, αφού λειτουργούσε παράλληλα και το Δίκαιο που βασιζόταν στη θεσπιζόμενη στις δικαιοπραγματολογικές αυτές εγχώριά τους νομοθεσία.

ρίως στα προαναφερθέντα έργα των Βλάσταρη και ιδιαίτερα του Αρμενόπουλου, και τις παράγωγες και βασιζόμενες ή επηρεαζόμενες απ' αυτά μεταγενέστερες νομοκανονικές συλλογές¹⁰⁸, δίκαια προσδίδει στο Βυζαντινό αυτό Δίκαιο, όπως περιέχονταν στις συλλογές αυτές, το χαρακτηρισμό του «ζωντανού» Δικαίου¹⁰⁹, εξαιτίας της πραγματικής του εφαρμογής, στους δεδομένους πιο πάνω χώρους και χρόνους, που οριοθετούν και το πραγματικό ιστορικό χωρόχρονο της γενικότερης λειτουργικής του διατηρήσεως. Παράλληλα, μέσα στο χωρόχρονο αυτό, διαμορφώθηκε και το ειδικότερο πλαίσιο της επιδράσεως των βυζαντινών αυτών δικαϊκών στοιχείων στην περαιτέρω ανάπτυξη και μορφοποίηση των ευρωπαϊκών Δικαίων με την έννοια που προεκτέθηκε.

7. Ενδεικτικό στοιχείο ουσιαστικής λειτουργίας νομοθετικής ρυθμίσεως Βυζαντινού Δικαίου, η οποία επιβίωσε με πλήρη ισχύ σε πάρα πολύ μεγάλη χρονική περίοδο, αποτελούσε η Νεαρά 26 του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου, 1305/1306, η οποία κύρωνε τη συνοδική Πράξη του Πατριάρχη Αθανασίου Α', 1304: «Ζήτησις του πατριάρχου κυρ Αθανασίου και της περι αυτόν ιεράς συνόδου προς τον ευσεβέστατον κυρ Ανδρόνικον τον Παλαιολόγον», η οποία περιείχε μεταξύ των θεσπιζομένων άλλων διατάξεων τις ρυθμίσεις «περί τριμοιρίας» των κληρονομικών μεριδίων στην εξ αδιαθέτου κληρονομική διαδοχή, σύμφωνα με τις ρητές προϋποθέσεις των κεφ. α' και δ' της Νεαράς αυτής¹¹⁰.

Η Νεαρά 26, ίσως η σπουδαιότερη νομοθετική παραγωγή της τελευταίας προ της οριστικής αλώσεως της βυζαντινής αυτοκρατορίας περιόδου, είχε ιδιαίτερα μακρόχρονη διάδοση, ισχύ και ανολοκλήρωτη τροχιά ως θεσμοποιημένη διάταξη του θετικού Βυζαντινού Δικαίου, στην οποία κυρίαρχο χαρακτηριστικό στοιχείο ήταν οι επάλληλες (με την έννοια των διαδοχικών) ερμηνείες και οι διάφορες παραλλαγές της, όχι μόνο στην τελευταία αυτή βυζαντινή περίοδο του Δικαίου, αλλά και κατά τη διάρκεια του μεταβυζαντινού και του νεοελληνικού Δικαίου¹¹¹.

Η ρύθμιση αυτή «περί τριμοιρίας» της Νεαράς 26 αποτελούσε εξαιρετικό Δίκαιο¹¹² —lex specialis για τις ειδικές περιπτώσεις κατανομής των κληρονομιών περιουσιακών στοιχείων στην εξ αδιαθέτου κληρονομική

108. Πρβλ. πιο πάνω σημ. 53 κε.' πρβλ. επίσης Γ.Π. Νάκου, Η προβληματική, ό.π., σ. 273 κε.

109. Για την έννοια του οποίου βλ. Γ. Μιχαηλίδη-Νουάρου, *Ζωντανό και Φυσικό Δίκαιο*, Αθήνα 1982, σ. 46 κε., 87 κε., 93 κε., 112 κε., 162' βλ. σχετικά Γ.Π. Νάκου, Η προβληματική, ό.π., σ. 285 κε.' πρβλ. στον ίδιο, Νεαρά 26, ό.π., σ. 323 κε.

110. Ειδικότερα βλ. Γ.Π. Νάκου, Νεαρά 26, ό.π., σ. 273-279 κε.

111. Γ.Π. Νάκου, ό.π., σ. 276 κε., 307 κε., 314 κε., 323 κε., 324-325 κε., 328 κε.

112. Ό.π., σ. 277 κε., 291, 301, 305, 308.

διαδοχή— έναντι του ισχύοντος τότε βυζαντινορωμαϊκού Δικαίου, κυρίως των Βασιλικών¹¹³ των Μακεδόνων, που είχαν επαναφέρει σε ισχύ, εντάσσοντάς τες στη νομοθεσία τους, τις ρυθμίσεις των ιουστινιάνειων Νεαράν 118/543 και 127/548' *απόκλιση*¹¹⁴ του τελευταίου αυτού Δικαίου θεωρούνταν ότι ήταν το ρυθμιστικό περιεχόμενο της Νεαράς 26.

Στο πλαίσιο της τελευταίας αυτής δικαικής αξιολογήσεως της ρυθμίσεως «περί τριμοιρίας», ως *αποκλίσεως* του ισχύοντος τότε Δικαίου, η μελέτη και αξιολόγηση των σχετικών νομολογιακών στοιχείων της δικαστηριακής πρακτικής του συνοδικού δικαστηρίου του Οικουμενικού Πατριαρχείου¹¹⁵, των ετών 1315-1348, έχει διαπιστώσει συνεπή θετική εφαρμογή του ρυθμιστικού κανόνα της Νεαράς 26¹¹⁶, εφόσον βέβαια στις επιδικες υποθέσεις προσidiaζε η εφαρμογή του κανόνα αυτού της Νεαράς 26¹¹⁷, με τήρηση από την πατριαρχική και συνοδική νομολογιακή πρακτική μιας γενικότερης δικαικής αναγωγής όλων των ενώπιόν της ένδικων υποθέσεων στον προσidiaζοντα στις υποθέσεις αυτές ουσιαστικό κανόνα του θετικού Βυζαντινού κληρονομικού Δικαίου¹¹⁸· κατά συνέπεια οι αντιρρήσεις που διατυπώθηκαν σχετικά με την αδυναμία διαμορφώσεως πάγιας νομολογίας για την τριμοιρία κατά την τελευταία αυτή βυζαντινή περίοδο¹¹⁹, καθώς και με τις παρεκκλίσεις της πατριαρχικής συνόδου από το ρυθμιστικό περιεχόμενο της Νεαράς 26¹²⁰, δεν παρέχουν ικανοποιητική στήριξη¹²¹, ούτε από την τελευταία επαναξιολόγησή τους επαληθεύτηκαν από τα σχετικά νομολογιακά δεδομένα οι αρνητικές αυτές διαπιστώσεις¹²².

Η τήρηση αυτή του γενικότερου ρυθμιστικού περιεχομένου ιδιαίτερα του κεφ. δ' της Νεαράς 26 ίσως να ήταν η αιτία της εμπεδώσεως της ισχύος της και της περαιτέρω διατηρήσεώς της ως «ζωντανού» Δικαίου¹²³ του ευρύτερου Ελληνισμού γενικότερα, η οποία ειδικότερα βασίστηκε: στην ένταξη των ρυθμίσεών της στις νομοκανονικές συλλογές των Βλάσταρη¹²⁴

113. Ό.π., σ. 278, 291 κε., 294, 296-298, 301, 305.

114. Ό.π., σ. 278.

115. Ειδικότερη αναλυτική παράθεση των σχετικών δεδομένων βλ. ό.π., σ. 307-308 κε., 315 κε.

116. Ό.π., σ. 308, 314 κε., 322 κε., όπου αντικρούεται η διατυπωθείσα άποψη για τη μη «συνεπή» «εφαρμογή» της Νεαράς 26, κεφ. δ', από την πατριαρχική σύνοδο του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ό.π., σ. 307 κε., 322-323.

117. Ό.π., σ. 307-308, 314 κε.

118. Ό.π., σ. 314 κε., 322 κε.

119. Τις οποίες βλ. ό.π., σ. 307-308.

120. Ό.π., σ. 308 κε., 314 κε., 323.

121. Ό.π., σ. 323, σε πρβλ. με σ. 308 κε.

122. Ό.π., σ. 308 κε., 314 κε., 322 κε.

123. Ό.π., σ. 323 κε.' πρβλ. για την έννοια πιο πάνω σημ. 109.

124. Ό.π., σ. 324.

και Αρμενόπουλου¹²⁵, καθώς και στα πολυποίκιλα και πολύμορφα νομοκανονικά τους παράγωγα έργα του μεταβυζαντινού Δικαίου¹²⁶· στη συνεπή εφαρμογή της από την πατριαρχική σύνοδο που προεκτέθηκε, καθώς και στην «επίσημη» επαναβίωση της ισχύος της στα πλαίσια της οιονεί «νομοθετικής» δραστηριότητας του Οικουμενικού Πατριαρχείου, εκφραζόμενης διαμέσου των εξειδικευμένων ερμηνευτικών εκφράσεων του ειδικότερου περιεχομένου της Νεαράς 26, που αποτελούσαν οι Κανονικές Διατάξεις των Πατριαρχών Ιερεμία Γ', 1721¹²⁷, και Καλλίνικου Ε', 1803¹²⁸· στην αναγνώριση της ρυθμιστικής ισχύος της Νεαράς 26 στο εθιμικό Δίκαιο Ουγγροβλαχίας¹²⁹ και στις κωδικοποιήσεις των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών¹³⁰· στην εθιμική έκφραση του εννοιολογικού της περιεχομένου στο Δίκαιο του τουρκοκρατούμενου Ελληνισμού και στο νεοελληνικό Δίκαιο, με ειδικές εκφάνσεις της λειτουργίας της στη νομολογιακή πρακτική ιδιαίτερα της Τουρκοκρατίας¹³¹, ενώ η ειδικότερη λειτουργική της ισχύ στη νεοελληνική επιστήμη του Δικαίου¹³² και τη νομολογία¹³³ δεν ήταν θετική στο τελευταίο αυτό Δίκαιο, επικεντρωμένη κύρια στο ανεφάρμοστο της εξαιρετικής αυτής ρυθμίσεως, εξαιτίας της επικλήσεως της ελλείψεως της απαραίτητης βασιλικής (ή αυτοκρατορικής) επικυρώσεως της συνοδικής Πράξεως του Πατριάρχη Αθανασίου Α', 1304, η οποία δε μνημονευόταν στο αρμενοπουλικό κείμενο της Εξαβίβλου¹³⁴—, με συνέπεια την αρνητική της αντιμετώπιση, όχι ως αυτοκρατορική αλλά ως πατριαρχική πράξη, μη υπαγόμενη στο ρυθμιστικό περιεχόμενο του Διατάγματος του 1835¹³⁵, το οποίο εισήγαγε την ισχύ μόνο των πολιτικών νόμων των βυζαντινών αυτοκρατόρων που περιέχονταν στην Εξάβιβλο—· στην ειδική αναγνώρισή της στο Δίκαιο της Σαμακής Πολιτείας, με το Νόμο 1435/1904 της Σάμου¹³⁶, ο οποίος αναβίωσε την ισχύ του ρυθμιστικού περιεχομένου της, σύμφωνα με την εθιμική διαμόρφωση που είχε η Νεαρά 26, ενταγμένη ήδη μεταξύ των «καθιερωμένων» εθίμων της Σάμου¹³⁷, το «Διάγραμμα» των οποίων εί-

125. Ό.π., σ. 324-325.

126. Ό.π., σ. 325 κε.

127. Ό.π., σ. 326.

128. Ό.π., σ. 326 κε.

129. Ό.π., σ. 327.

130. Ό.π.

131. Ό.π., σ. 328 κε., 330.

132. Ό.π., σ. 331 κε.

133. Ό.π., σ. 332 κε.

134. Ό.π., σ. 331 κε., 334.

135. Ό.π., σ. 333, ενώ για το Διάταγμα του 1835 πρβλ. πιο πάνω σημ. 100-103.

136. Ό.π., σ. 329' πρβλ. πιο πάνω σημ. 104-105.

137. Ό.π.

χε κυρωθεί από τη Γενική Συνέλευση Σάμου του 1848¹³⁸.

8. Δίνοντας έτσι, μετά από την ανάπτυξη αυτή, την τελευταία συμπερασματική παρατήρηση για τα πραγματικά όρια της ειδικότερης λειτουργικής διατηρήσεως του Βυζαντινού Δικαίου, στα πλαίσιά του ως διαμορφωτικού στοιχείου της εξελικτικής πορείας των ευρωπαϊκών Δικαίων, πιστεύεται ότι τα όρια αυτά δεν ήταν περιορισμένα, αλλά, αντίθετα, κινούνταν μέσα σε ένα ευρύτερο δικαιοκώ πλαίσιο ουσιαστικά εφαρμοζόμενου Δικαίου, το οποίο, μολονότι το περιεχόμενο όλων των σχετικών βυζαντινής προελεύσεως ρυθμίσεων δεν απέδιδε πάντοτε σύγχρονους με την εποχή της λειτουργίας των ρυθμίσεων αυτών δικαιοκούς θεσμούς, θα μπορούσε παρ' όλα αυτά να προσδώσει στη μεταγενέστερη αυτή εφαρμογή το χαρακτηρισμό του ως «ζωντανού» Δικαίου.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης